

Mit hagyományozott a 18. századi költészet a 19. századra?*

(kérdések egy líratörténethez)

Mezei Márta a Csokonai Vitéz Mihály előtti líra formatörténeti összefoglalásában két számomra is fontos szempontot érvényesített. Egyfelől a könyv egészének egyik alapelve az, hogy nem érdemes kutatási fókuszunk valamiféle fősodor vizsgálatára szűkíteni, másfelől Mezei szerint érdemes összehasonlító kutatásokat folytatni, s ilyenformán azt is tekintetbe venni, hogy egy-egy jelenség, esztétikai álláspont mennyiben tekinthető helyi, a magyar irodalomra jellemző sajátosságnak vagy akár valamilyen szélesebb körű kelet- vagy nyugat-európai áramlat részének.¹ A Csokonai utáni líratörténet kutatója számára is inspirálóak lehetnek e szempontok, még ha számos kérdésben eltérő állásponton vagyok is, mint az inspiráló monográfia szerzője.

A 19. század első két évtizedének líratörténete sajátos helyzetben van az irodalomtörténeti leírásokban: (1) olykor a korszak és egyén közötti diszharmonia érzékelésével (Toldy Ferenc), (2) olykor a korszaknak az egyéni teljesítményekhez való igazításával (például Kazinczy-kor), (3) olykor egymást váltó stílusirányzatok ütközőpontjaként (klasszika és romantika között), (4) olykor egy egyre csak szélesedő művésztörténeti stílus kategóriában feloldódva (biedermeier) jelenik meg. A módszertani nehézséget nyilvánvalóan az jelenti ezek után, hogy amennyiben lemondunk a nagy korszakfogalmakról, azok nagy és általános eszmetörténeti keretrendszeréről, akkor e gyenge sugallat hatására az irodalomtörténeti narratíváink kártyavárként omlanak össze. Érdemes hát az irodalomtörténeti anyag kezeléséhez új kérdéseket felvetni, melyek a forrásaink kezelését és újrendezését is lehetővé tehetik. E kérdések:

– Milyen társadalomtörténeti közegben jelenik meg az irodalomnak nevezhető kulturális praxis?

* A tanulmány írása idején az MTA Bolyai János Kutatói Ösztöndíjában részesültem. 2013. május 14-én néhány gondolatomat megoszthattam az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének XVIII. Századi Osztályának ülésén. Az ott kapott tanácsokat és hozzászólásokat köszönöm.

¹ MEZEI Márta, *Felvilágosodás kori líránk Csokonai előtt*, Akadémiai, Budapest, 1974.

- Milyen társadalomtörténeti környezetben értelmezhetőek az irodalommal foglalkozó emberek vonzásai, s miként értékelhetőek választásaik?
- Miként módosult az irodalom társadalmi használata a kulturális intézményrendszerek ki- és átalakítása során?
- Milyen médiában szólalt meg és hagyományozódott az irodalom?
- Milyen poétikatörténeti változások kísérik mindezt?
- Milyen lírai szubjektumpozíciók jelennek meg a versek világán belül?
- Azaz az összes kérdésünk összefoglalható ebben az egy kérdésben: ki és mire használja az irodalmat mint kommunikációs eszközt és hogyan teszi ezt?

Az eszme- és kultúrtörténészek (bármelyik iskolához tartozzanak is) a 18. század végén nagy változásokat regisztrálnak. Hogy csak néhány fontosabb példát említsünk: a reprezentációs episztémék váltása, a nyilvánosságszerkezet átalakulása, az antropológiai fordulat vagy a 18. század végén megjelenő esztétika tudománya. Hosszasan lehetne sorolni azokat a területeket, melyek e változásnak részesei – a jogtudománytól kezdve a történetíráson át az orvostudományig.² Szinte lehetetlen olyan leíró rendszert találni, mely képes volna mindezen szorosan összefüggő, egymásra ható, mégis elkülönülő, s intézményesen éppen ekkoriban szétváló területeket egyben láttatni. Amennyiben valaki az elkülönülő rendszerek közötti kölcsönhatásokra kérdez rá, egy pillanat alatt egy tyúk-tojás problémával találja szemben magát. E részterületek bonyolult összefüggésrendszere csak nehezen fejthető fel, s vajmi kevés értelme van – bár olykor inspiráló eredményekre vezethet – egyetlen történeti láncre felfűzni ezek történetét. Ugyanakkor az sem volna szerencsés, ha az elkülönülő területek közötti határátlépéseket figyelmen kívül hagynánk, hiszen az önálló és autonóm alrendszerek oly mértékben szűkítik be a kutatás tárgyát, hogy egy-egy korszak társadalmi-kulturális gyakorlatainak csak egy viszonylag szűkös használatára lennének képesek koncentrálni.

Vegyük példának okáért – egy irodalmár mindenképpen érdeklődik e terület iránt – az érzéki megismerés elméletéért, a 18. század közepén megszülető esztétika történetét. Az európai művészeti gondolkodás történetében egy viszonylag gyorsan lejátszódó folyamatnak tekinthető, amiként magától értetődővé válik az esztétikai autonómia kanti gondolata. Nagy eszmetörténeti víziójában Ernst Cassirer például szinte teljes egészében a kanti rendszer vonzáskörében írja le a korszakot (még a newtoni világképet is innen olvasván).³ Észreveszi ugyan, és éles szemmel kiemeli, hogy az esztétikai ideálok (természetesség, naivság, egyszerűség) az életideálokat közvetlen formában is befolyásolják (például a pástorerélet utánzása), hogy az esztétikai ideálok szociális ideálokká válnak a 18. században,⁴ de ezt kizárólag a tiszta ész és a gyakorlati ész között közvetítő ítélőerő révén képes leírni. Cassirer számára teljesen

² Voltaképpen e folyamatról szól könyvem: VADERNA GÁBOR, *Élet és irodalom. Az irodalom társadalmi használata gróf Dessewffy József életművében*, Ráció, Budapest, 2013.

³ Ernst CASSIRER, *A felvilágosodás filozófiája*, ford. SCHEER Katalin, Atlantisz, Budapest, 2007. Ez persze nem olyan meglepő, ha tekintetbe vesszük Cassirer munkásságának neokantiánus gyökereit.

⁴ Erről lásd MEZEI, I. m., 26.

egyértelmű, hogy minden levezethető e kantianus alapról. (Ebből a szempontból hasonló kísérletet tett közzé a közelmúltban Jonathan Israel, csak ő éppen Spinoza hatásából származtat *mindent*.)⁵

Az efféle imponáló rendszerekkel többnyire az a gond, hogy nem írják le pontosan azt a jelenséget, melynek leírására létrehozták őket. Egyfelől maga az esztétikai gondolkodás története is jóval összetettebb ennél, hiszen a művészetelmélet a legtöbb esetben nemcsak előír valamit a művészetek számára, hanem azért született meg, hogy létező művészeti praxisokat leírjon. Éppen ezért – másfelől – az irodalom nem minden esetben látszik szót fogadni a művészetelméleteknek. Példának okáért amikor Moses Mendelssohn elkülöníti egymástól a szépművészeteket és a szép-tudományokat, akkor a költészetet az utóbbi kategóriába teszi, mivel a mondanivalót a szavak közbejötté nélkül kifejező művészetnek (a zenének, a táncnak, a festészetnek) van erkölcsi célzata, míg a tudományokat, így a költészetet is elsősorban a *hasznosság* jellemzi; vagy említhetjük Georg Sulzer Magyarországon nagy hatású esztétikai fejtegetéseit, ahol elkülöníti a jót, a szépet és a tökéletest (a jót az érzelmeinkkel fogjuk fel, a szépet az érzékeink révén, a tökéletest az értelmünkkel), ám nála nem a közvetítésre esik a hangsúly, mint Kantnál, hanem inkább arra, hogy az az igazi művészet, mely a három egységét valósítja meg, s így lesz kiemelt jelentőségű a mese, a szatíra vagy a tanköltemény (mely műfajokat a posztkantianus művészetbölcselet éppenséggel leértékelt). Vajon a magyar irodalom történetét érdemes volna annak posztkantianus olvasatai felől érteni (mint tette azt nemrégiben Rohonyi Zoltán)?⁶ Természetesen nem érdektelenek az efféle kutatások. Ám vizsgált korszakunkkal kapcsolatban esetleg érdemes volna átgondolni annak a lehetőségét is, hogy azokat a kortárs művészet- és ezen belül irodalomértelmezői gyakorlatokat is számba vegyük, melyek ekkor még kanonikus gyakorlatnak számítottak (mint teszi azt mostanában Balogh Piroska vagy Fórizs Gergely),⁷ sőt azokat is, melyek kívül estek kanonikus változatokon (miként Küllös Imola vagy Csörsz Rumen István a közköltészeti anyag irodalomtörténeti elhelyezésével kísérletezik).⁸

Hogy ne maradjunk konkrét példa nélkül, idézzük fel azt a sokat hivatkozott esetet, amikor Kazinczy Ferenc költőtársát, Édes Gergelyt inti arra, hogy az igazi költészet útjáról ne térjen le. 1791. augusztus 17-én kelt levelében így fogalmaz: „csak azon kérem az Urat, hogy ne Gelegenheits-Gedichteket, az az névnapi, menyegzői etc. poemátskákat, hanem szívnek érzéseit, szerelmet, elcsüggedést, örömet, tsíntalan-

⁵ Jonathan I. ISRAEL, *Radical Enlightenment. Philosophy and the Making of Modernity 1650–1750*, Oxford UP, Oxford, 2001.; Jonathan I. ISRAEL, *Enlightenment Contested. Philosophy, Modernity, and the Emancipation of Man 1670–1752*, Oxford UP, Oxford, 2006.

⁶ ROHONYI Zoltán, *A romantikus korszakküszöb. A posztkantianus episztémé. A felbomló neoklasszikus kánon és a kora romantika alakzatai a magyar irodalomban*, Janus–Osiris, [Pécs]–Budapest, 2001.

⁷ BALOGH Piroska, *Ars scientiae. Közéltések Schedius Lajos János tudományos pályájának dokumentumaihoz*, Kossuth Egyetemi, Debrecen, 2007.; BALOGH Piroska, *De gustibus non est disputandum? Közéltések Szerdahely György Alajos Aestheticájához = Szerdahely György Alajos Esztétikai írásai, I., Aesthetica (1778)*, ford., jegyz. BALOGH Piroska, Debreceni Egyetemi, Debrecen, 2012, 279–319.; FÓRIZS Gergely, *Eis to kreisson! A művészi idealizáció jelmondatának értelmezései Kazinczy körében*, It 2011/4., 451–474.

⁸ Erről hamarosan lesz még szó. A hivatkozások ott.

kodást írjon.”⁹ Sokat idézett levele lett ez annak, hogy az alkalmi jellegű költészet elkezdett kiszorulni a poétikai gyakorlatból, s az irodalomtörténészek ennek kapcsán feltételezték, hogy Kazinczyt egy egészen más poétikai gondolkodás mozgatja, mint Édest. Csakhogy az alapok közösek voltak. Ha Kazinczy költői életművére akár csak egy futó pillantást vetünk, láthatjuk, hogy számos alkalmi jellegű költemény található abban (sőt a versek jelentős része valamilyen konkrét ügyben szólal meg). A baj tehát nem önmagában az alkalmisággal van, hanem inkább azzal, hogy Édes nem a megfelelő alkalmat választotta verse tárgyául. A kisszerű témaválasztás az, ami kisszerű kivitelhez vezet. Kazinczy számára van egy magától értetődő előfeltevés, mely a vers témájához igazított hangnemre vonatkozik,¹⁰ s nem vagyok teljességgel meggyőződve, hogy ezt véleményt Édes Gergely vagy akár az ún. mesterkedő költők osztották volna. Mindez azt jelenti, hogy mind Kazinczy, mind Édes művészetfelfogása távol állt annak kanti alapvetéseitől, s teljesen félreviszi a róluk szóló diskurzust, ha ezt nem vesszük figyelembe.

(líratörténeti folyamatok)

A 18–19. század fordulóján – az ún. a *bene possessionati* felemelkedésének politikai-történeti jelenségeivel párhuzamosan – az irodalom történetének lassan hömpölygő változási folyamatai némileg felgyorsulnak. A társadalmi átalakulásokkal együtt az irodalom társadalmi használata is módosul. Mindez azonban nem feltétlenül jelenti új poétikai formák meghonosítását, az irodalom aktorai leginkább a létező poétikai lehetőségeket formálják át a maguk képére. Mindemellett még azt is érdemes kiemelni, hogy jelentős mértékben módosultak ebben az időszakban az irodalom intézményi keretfeltételei: az iskolarendszer igen mély átalakulásától kezdve a sajtóstruktúra változásain át a nagy nemzeti intézmények (nemzeti színház, akadémia, nemzeti múzeum és könyvtár, egyetem) hosszadalmas megalapítására és átalakítására gondolhatunk itt elsősorban.

Ha közelebb akarunk kerülni a 19. század első évtizedeinek líratörténetéhez, érdemes lehet hát azokat az elrugaszkodási pontokat és hosszú távon is élő, az idők kihívásait is túlélő poétikai hagyományokat számba venni, melyek a 18. század végén rendelkezésre állnak. Az itt következő rendszerezés és rövid, néhány példát felvillantó kitekintés e tradíciók továbbélésére egy dinamikus rendszert kíván felmutatni, egy olyan rendszert, ahol már a kiindulópontként leírt poétikatörténeti hagyományok sem statikusak. A líra modernizációjának folyamata, melyet Szegedy-Maszák Mihály oly mélyrehatóan elemzett egy tanulmányában,¹¹ egyre gyorsuló tempóban halad, ám a líra működésének és befogadásának intézménytörténeti keretei éppen vizsgált időszakunkban alakulnak ki. Adná magát hát, hogy egyfajta alapkorszak-

⁹ Kazinczy Ferenc Édes Gergelynek, Bécs, 1791. augusztus 17. = KAZINCZY Ferencz *Levelezése*, II., 1790–1802, s. a. r. VÁCZY János, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1891, 382. lev., 223.

¹⁰ Lásd CSETRI Lajos, *Kazinczy poétikájáról* = Uő., *Amathus. Válogatott tanulmányok*, I., vál. SZAJBÉLY Mihály, ZENTAI Mária, L'Harmattan, Budapest, 2007, 93–120.

¹¹ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A magyar költészet főbb típusai a kései XVIII. és a korai XIX. században* = Uő., *Világkép és stílus. Történeti-poétikai tanulmányok*, Magvető, Budapest, 1980, 37–74.

ként írjuk le ezt az időszakot, olyan alapként, melyre a modern irodalom épülhetett. A gyorsuló ütemű változások leírásánál azonban nem árt olykor lassítani is, s egy pillantást vetni azokra a hagyományokra, melyeket utóbb a modern líra és a modernizálódó intézményi rendszer kanonizáló gesztusai kiírtak az irodalomtörténetből. Itt elegendő csak arra figyelmeztetni, hogy legtöbb kanonikus szerzőnk (mint például Csokonai Vitéz Mihály vagy Berzsenyi Dániel) nem egyszerűen ismerte e poétikai tradíciókat, de a jelek szerint annak elemeit felhasználták, sőt esetleg maguk is követtek és alakították azokat.

A) Hosszú hagyományok

Gondolatmenetünk elrugaszkodási pontjaként álljon itt először három hosszú távon is működő poétikatörténeti hagyomány a „hosszú 18. század”-ból.¹²

1) A rendi költészet

A rendi költészet hagyományai igen régre nyúlnak vissza, s voltaképpen csak a politika diskurzusainak 19. századi modernizálódása és mediatiszálódása fogja jelentős mértékben visszavetni. Az irodalomtörténeti leírások többnyire a 17. századi főúri költészet kapcsán írják le e poétikai gyakorlatot, jóllehet már a korábbi századokban sem csak a főurak és környezetük művelte azt.¹³ Ilyenformán gyakorta kapcsolják azt barokk poétikai tradíciókhoz, s kétségtelenül ki is lehet mutatni barokk poétikai hatásokat még a 19. századi változatokban is, ám a barokkos költői nyelv a 18. században mintegy hozzáidomul a megjelenő újabb poétikai gyakorlatokhoz, kölcsönhatásba lép azokkal, s a versnyelv fokozatosan átalakul ennek megfelelően.

A rendi költészet kikopását előbb az irodalomértelmezői, utóbb az irodalmat termelő gyakorlatból csak kisebb részben okozták poétikatörténeti kihívások. A rendi költészet, mivel elsősorban társadalmi eseményekhez kötődött, inkább a megverselt események átalakulása miatt veszítette el súlyát, s ott maradhatott fenn akár a 19. század végén is, ahol e tradíciók oly mélyen beivódtak, hogy e társadalmi gyakorlatoktól nem tekintettek el. A háttérben a nyilvánosság szerkezetének átalakulása áll. Bár Jürgen Habermas elméletét¹⁴ már igen sokan bírálták és pontosították (joggal),¹⁵ annyi mindenesetre elfogadható, hogy a reprezentatív nyilvánosság formáit egy polgári nyilvánosság veszi át. Csupán az nem mindegy, hogy miként. Habermas leírása angol, német és francia példákra épült, s megkockáztatható, hogy Kelet-Európában éppen azért is élhettek tovább a reprezentatív nyilvánosság társadalmi gyakorlatai (így például a rendi költészet termelése és használata), mivel a polgári nyilvánosság

¹² A történettudományokban egyre terjedő korszakalakzatra egy jelentős példa: Paul BAINES, *The Long 18th Century*, Arnold, London, 2004.

¹³ *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Akadémiai, Budapest, 1964, 438–446. Ezt a leírást követi Orlovsky Géza is: *Magyar irodalom*, főszerk. GINTLI Tibor, Akadémiai, Budapest, 2010, 251–265.

¹⁴ Jürgen HABERMAS, *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban*, ford. ENDREFFY Zoltán, Osiris, Budapest, 1993.

¹⁵ Erről lásd MÁTAY Mónika, *Történetek Habermasról*, Szociológiai Figyelő 1999/1–2., 162–172.

megteremtésének folyamata éppenséggel nem a felemelkedő polgárság társadalmi osztályához, mint inkább kis- és középnemesi rétegekhez kötődött.

A rendi költészet a társadalmi kommunikáció része volt, s egy olyan szokásrendbe illeszkedett bele, mely bizonyos reprezentatív társadalmi események részét képezhette. Gyakorlóí nemesemberek (sok esetben továbbra is főurak), illetve olyan személyek, akik ennek a nemesi kultúrának közvetlen környezetében élnek és munkálkodnak, mint például a nevelők vagy a titkárok. Nem egy esetben találkozhatunk olyan költővel is, aki „hivatásosnak” tekinthető, azaz bizonyos reprezentatív alkalmaakra megrendelés után írnak verseket. Példaként említhetjük Csokonai ismert esetét, amikor Rhédey Lajos rendelt tőle halottbúcsúztató költeményeket felesége temetésére.

A versírás az iskolai műveltség része volt. Ez is annak a biztosítéka lehetett, hogy ez a poétikai tradíció évszázadokon keresztül folytonosan tovább éljen, s hogy poétikai alapjai vajmi keveset változzanak – még ha a dekórum, a vers díszítő elemei át is alakultak. Az iskolai poétikai oktatás a régi humanizmus alapjaira épült, s jórészt a latin nyelvű elokvenciát és az antik auktorok imitálását foglalta magába. Bán Imre *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században* című kismonográfiájában összefoglalta, hogy miként is alakult át a retorikai-poétikai kézikönyvek barokk tradíciója, s váltott a klasszicista formára. A különbségek számottevőek természetesen, ám azt sem érdemes figyelmen kívül hagyni, hogy mely tekintetben mutatkoztak folytonosnak e tradíciók. Egyfelől legyen szó akár protestáns vagy jezsuita poétikákról és retorikákról, a „közkézen forgó retorikák és poétikák példaanyaga – írja előszavában Bán – nagymértékben azonos, a prózaíró vagy szónok számára is az *elocutio* ékességeit írják elő, legfeljebb a mérsékletre, a józan ész követelte tartózkodásra intenek (Quintilianus vagy Boileau).¹⁶ Azaz: sok minden megváltozott, de a például állított antik auktorok szűk köre viszonylag állandónak bizonyult (s ez még akkor is igaz, ha a szerzők közötti értéksorrend olykor módosult, például Cicero egyre fontosabb lett), s ilyenformán az a toposzkészlet is viszonylag statikusnak számít, mellyel e poétikák és retorikák olvasói találkozhattak, s melyet imitálniuk illett. Másfelől az iskolai oktatásban nemcsak a megjelenésük pillanatában használtak bizonyos tankönyveket, s hiába íródtak esetleg időközben újabb, korszerűbbnek számító könyvek, még sokáig közkézen forogtak a régi tananyagok. Így a 18. századi poétikai és retorikai tankönyvek a 19. század elején még bőven hozzáférhetőek voltak, s azok az alkotók, akik meghatározó alakjai lettek a magyar irodalom történetének, jórészt ezeken a könyveken iskoláztattak. Példának okáért a jezsuita Gabriel François le Jay *Bibliotheca Rhetorum, praecepta et exempla complectens, quae ad oratoriam facultatem pertinent, discipulis pariter ac Magistris perutilis, auctore P. G. F. L. e Sociatet Jesu. Excusa primum Parisiis, tum Monachij. nunc denno recusa Claudipoli, Typis Academicis S. J.* címlappal megjelent műve 1751-ben látott napvilágot Magyarországon, pontosabban Erdélyben (az első párizsi kiadás 1725-ből való), majd több-

¹⁶ BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Akadémiai, Budapest, 1971, 8.

ször is újra kiadták, utoljára 1806-ban (!) Budán.¹⁷ Vagy megemlíthetjük Kazinczy Ferenc esetét, aki a piarista Moesch Lukács poétikai tankönyvének (*Vita poetica per omnes aetatum gradus deducta seive poesis tote vitalis docens, canens et ludens*) valamely kései kiadásából tanult verselni Sárospatakon. Moesch poétikája először 1693-ban jelent meg, ám a jelek szerint hatását a 18. századi oktatásban, ráadásul éppen egy protestáns iskolában is megőrizte.¹⁸ A rendi költészet viszonylag egységes tömbje épp ennek az iskolai tradíciónak köszönhető: mind formakincsét, mind toposzkészletét tekintve hosszú távon működő hagyományról van hát szó, sőt a versek színvonalát is viszonylag egységesnek mondhatjuk.

A rendi költészet szorosan kötődik ahhoz a kulturális közeghez, ti. a nemesi életforma eseményeihez, melyben a költemények megszülettek. A vers nem egyszerűen egyfajta díszítőeleme a főúri és nemesi udvarok életének vagy a rendi politika eseményeinek, hanem szerves részét képezi azoknak. Jellegzetes témái és műfajai is a rendi világhoz kapcsolódnak, szép számmal találunk itt sírfeliratot (*epitaphium*), gyászéneket (*epicedium*), nászdalt (*epithalamium*) vagy – ez a leggyakoribb – dicsérő éneket (*encomiasticum*). A procedurális alkalmakhoz, rituális gyakorlatokhoz kötött versszerzés formái jól felismerhetőek és csoportosíthatóak. A születés, a házasság vagy a halál körüli örvendezés vagy búsongás is egy politikai térben hangzik el, s a vers része a politikai kommunikációnak is – éppannyira, mint amennyire esetenként a személyes fájdalmat vagy örömet is kifejezik vele. Az elképesztő mennyiségben fennmaradt *encomiasticum*, melyek különböző beiktatási eseményekre születtek szintén a politikai reprezentáció részét képezik (ezeket a 18. század utolsó harmadától igen gyakran nyomtatásban is publikálták – ezzel is emelendő az esemény rangját és fényét). Ezekon kívül léteznek még nehezebben felismerhető, műfajilag kevésbé kötött formák is, amikor a rendi költészet művelői életkörüzetük tágabb összefüggéseiről (például a nemzet felemelkedésének témakörében) írnak, ám e költemények is annak a konkrét célnak a szolgálatában állottak, mely cél érdekében a vers megszületett (például a szerző vagy a megrendelő politikai nézeteinek széles körben való megismertetésére). A politikai irányultság nem is mindig explicit módon van jelen a versekben: a rendi költészet számos erkölcsstani fejtegetést tartalmazó költeményt is kitermelt, melyek a tágabban értelmezett etikai-politikai diskurzusokhoz tartoztak; melyek, mondanom sem kell, kedvelt témái voltak a rendi politika diskurzusainak is.¹⁹ A rendi költészet nyelvileg igen sokszínű, gyakori a latin, de találhatunk szépszámmal magyar nyelvű költeményeket is (a nyelv megválasztása nyilvánvalóan az alkalom jellegéből is következett), több nyelven verselni pedig egyáltalán nem számított különösnek – gróf Fekete János írt verseket latin, francia, magyar és német nyelven, báró Amadé László a magyar mellett latinul, németül és szlovákul is verselt.

Mi maradt a 19. század elejére e poétikai hagyományból?

¹⁷ Uo., 79–80.

¹⁸ Moeschról és messzemenő hatásáról: Uo., 62–78.

¹⁹ Lásd Szűcs Zoltán Gábor, „Reménységtől s félelemtől szabad lélek”. *Diszkurzív politológiai esettanulmány Kazinczy Ferencről és a működő rendi alkotmány korának politikai kultúrájáról*, It 2009/4., 428–461.

Ha valaki egymás mellé teszi a 19. század első évtizedeiben önállóan kinyomtatott verses kiadványokat, akkor azt fogja látni, hogy a rendi költészet elsőpró fölényben lesz jelen. Sietve tegyük hozzá, hogy mindez csak a nyomtatott anyagra igaz bizonyosan, valamint azt is, hogy ezek a kiadványok a legtöbbször egy-egy versből álló önálló kisnyomtatványok. Ám mégis jól látszik az, hogy miközben az irodalomról való beszédből szinte teljes egészében eltűnik ez a poétikai hagyomány (mintha nem is létezne), aközben a társadalmi-kulturális gyakorlatban tovább él és virágzik. A versbeszéd vajmi keveset változott, a rendi költészet műfaji adottságai, toposz-készlete nem igazán alakult át, leginkább a verselés módosult. Ez utóbbi része annak a változási trendnek, mely a többi poétikai tradíciót is érinteni fogja: a négyütemű tizenkettes és a – Gyöngyösi István hatására – szinte egyeduralgó négyesrű felező tizenkettes a 18. század végére már nem az egyetlen verselési lehetőségnek tűnik, sőt a *versújítás* hatására (erről majd később) nemcsak újabb heterorímes strófaformák jelentek meg, hanem a nyugat-európai verselés és az antik időmértékes verselés technikái is.

A korábbi változatok is megmaradtak. Létezik továbbra is a főúri költészet, gróf Dessewffy József kéziratban maradt, gróf Teleki Ferenc Döbrentei Gábortól kiadott köteteire utalhatunk itt.²⁰ A főúri nevelés részeként is tovább létezik a reprezentatív versszerzés. Jankovics Miklós hagyatékában fennmaradtak azok a költemények, melyekkel saját gyermekei tisztelték meg születésnapja alkalmából, felesége, Rudnyánszky Antónia neve napjára pedig ki is nyomtattak két költeményt.²¹ Sorolhatnánk a fentebb említett műfajokban íródott költeményeket, melyektől roskadoznak a kéziratárak polcai, s melyekből rengeteg létezik aprónyomtatvány formájában is. Olyan eset is akad, ahol az alkalmi költemény konkrét alkalma sem ismeretes (például Bartal István: *Virág koszorú egy kisasszony számára a Hymen oltáránál*, 1822), nyilván a megverselt nemes kisasszony esküvőjének vendégei elértezték a vers mára már homályos célzásait.²² Az alkalom, mely egy-egy *encomiasticum*-betétre lehetőséget adott, nem feltétlenül volt a rendi politika és életforma reprezentatív alkalma, hanem egyre gyakrabban lettek megverselve történelemformáló események. Például a nagy mennyiségű inszurrekció és katonavers a legtöbbször a rendi költészet formáihoz igazodik: nyilván a háború, különösen a napóleoni háborúk a kortársak számára – nem utolsó sorban a sajtó expanziója miatt – világtörténelmi léptékű eseményekként tűntek fel, s illetéknéppen megverselhető reprezentativitást is nyertek.²³ Persze ennél extrémebb példák is léteznek. Mocsáry Antal például a Vág áradásának

²⁰ Dessewffy verseiről lásd VADERNA, I. m., 191–207.; Teleki versei: Gróf TELEKI Ferencz' Versei, 's néhány leveléből töredékek, kiad. DÖBRENTEI GÁBOR, Magyar Királyi Egyetem, Budán, 1834.

²¹ Jankovich Miklóshoz fiai és unokái által intézett ünneplő versek, OSZK Kt, Fond 16/9. Létezik nyomtatott kiadása is egynémely verseknek: JANKOVICH Miklós, *Édes anyámnak neve napjára*, Trattner Mátyás' Betűivel, Pesten, 1806.; Petrik Géza bibliográfiája tud még egy kötetéről, melynek OSZK-beli példánya azóta elkallódott: JANKOVICH Miklós, *Édes anyámnak Rudnyánszky Antonianak. Neve napjára*. Trattner Mátyás, Pest, 1807.

²² BARTAL István, *Virág koszorú egy kisasszony számára a' Hymen oltáránál*, Landerer Anna, Budán, 1822.

²³ Erről lásd Porkoláb Tibor előadását, mely elhangzott a *Textológia – Filológia – Értelmezés* című konferencián Miskolcon 2013. május 30-án. Az írásos változat tudomásom szerint hamarosan megjelenik.

szomorú történetét verseli meg: először az áldozatokról olvashatunk pillanatképeket, s a költemény követni látszik a természeti csapásokról szóló költemények – nagyrészt Voltaire által teremtett –²⁴ kliséit, ám a végére magyar arisztokraták dicsőítésébe fullad.²⁵

Léteznek komplexebb, egész kötetet kitevő változatok is. Az említett főúri köteteken kívül példaként hozhatjuk fel a nagyműveltségű piarista Benyák Bernát 1819-ben megjelent kötetét, melynek címe már eleve jelzi, hogy maga a kötet léte is egy nagyszabású laudációnak tekinthető: *Méltgs báró Révai Nepomuk János ő Nsgának Túróc vármegye fő-ispány személyviselőjének örvendetes bé-iktattatására készített versmű 1819.* A kötet első fele laudációs verseket tartalmaz (az uralkodótól kezdve József nádoron át nemes urak sokságáig), majd erkölcsstani fejtegetések következnek (már a címek is árulkodnak róla, hogy a luxus és divat elleni korabeli erkölcsstani közhelyek gyűjteményét kapjuk).²⁶ A mecénási szerep – melynek jelentőségét az irodalomtörténet-írás rendre alábecsüli, ha foglalkozik vele egyáltalán – a címlapra kerülvén, úgy tűnik, már önmagában egy politikai reprezentáció részévé teheti a költeményt. Így Szemere Albert nyomtatja ki Palóczy Pál „elmés versei”-t, melynek az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött példányára egy korabeli olvasó tréfásan feljegyezte: *Sed non valde.*²⁷ Vályi Klára köteté néhány erkölcsstani, sőt vallási fejtegetés mellett (van a kötetben egy teológiai levelezés versbe szedve Csízi István főstrázsamesterrel) a laudációknak káprázatos tárházát tartalmazza (egy hosszú versében például minden megdicsért magyar nemes úr egy sorpárt kapott mindössze). Vályi az előszó prózájában is költői toposzokat variál, mikor mecénásait dicséri: „Kérlek ne vegyétek émelgyős Gyomorral vak bátorságomat midőn én e’ Lärmás Világot úgy nézném, mint egy örök Tengeren épült Komédiás Házat, mellyben én-is sok színű Darab játékokat nagy fáradsva kijázdottam volna, és most hanyattlok időmben, imé ezen Darabotskát jádztottam-ki, mellyel most Szibiriába akarok indulni, egy kormány, és árbutzfa nélkül-való Hajon, de már-is a vízbe halóval a’ kétség’ útyán fetrengék, kérek hát Magyar Hazámtól erős Bátorságomra két Arany Árbutzfát, és két Kormányozót”.²⁸ A két árbozca és kormánykerék, akik a szerzőt önnön vállalt száműzetésébe, Szibériába kormányozzák, gróf Festetics György és gróf Széchényi Ferenc voltak. A laudációk sorából e metafora azért is emeli ki e két jeles személyiséget, mivel a történelem ten-

²⁴ Lásd Noah HERINGMAN, *The Style of Natural Catastrophes*, *Huntington Library Quarterly* (66) 2003/1–2., 97–133.

²⁵ Bocsfári MOCSÁRY Antal, *A’ Vág vizének áradása Nemes Nyitra vármegyében a’ pöstyéni fördőben melly is kezdődött 26. Aug. 1813. ’s innen következett sokaknak veszedelme. Ezen szomorú Rajzolat Egy pontig igaz Történet versekbe foglaltatott, Fűskúti Landerer’ örököseinek betűivel, Pesten, é. n. [1813.]*

²⁶ Méltóságos báró Révai Nepomuk János ő Nagyságának Tekintetes Nemes Túróc vármegye fő-ispány személyviselőjének örvendetes bé-iktattatására BENYÁK Bernárd K. O. Szerzetes által készített versmű, Marmarossi Gottlíb Antal betűivel, Vátzonn, 1819.

²⁷ PALÓCZY Pál’ *Elmés versei*, Kinyomtatta Szemerei Szemere Albert a’ maga költségen, S. Patakon, 1814. Az OSZK példányának jelzete: 193.122 Az érdekes kötetre Szűcs Zoltán Gábor hívta fel a figyelmemet.

²⁸ *Magyar Tempe. A’ régi Isten Aszszonyoknak múlató virágos kertyek.* Az Versekkel mulatni szeretők számára készítette néhai Ns. Ntes. Kováts Gábor’ özvegye, Ns. VÁLYI Klára aszszony. Maga költséggével nyomtatta, Nyomtatott Marmarosi Gottlíb Antal’ betűivel, Vátzonn, 1807, 3.

gerén hánykolódó hajó allegóriáját, melyet többnyire a hazára vonatkoztatott a rendi költészeti hagyomány, itt a két főúrra viszi át, azaz: ők maguk, személyükben reprezentálják a hazát.

Hosszasan lehetne még sorolni a példákat – írásom elkövetkező fejezetei még inkább alá fognak merülni a részletekben. Most mindössze annyit szerettem volna előljáróban érzékeltetni, hogy a társadalmi reprezentáció szolgálatába állított rendi költészet kommunikációs eszköztára jóval gazdagabb annál, mint azt első ránézésre gondolnánk, mint amit az irodalomtörténeti hagyomány sugall.

2) A közköltészet

A rendi költészetről hosszabban szoltam, mivel e poétikai tradíció szakirodalma nem kimondottan gazdag. Ugyanez éppenséggel elmondható az ún. közköltészetről is. Ám azt rögtön érdemes hozzátenni, hogy a vonatkozó szakirodalmi tételek az utóbbi esetben a közelmúltban születtek. Stoll Béla régi magyaros kutatásainak fonalát felvéve Csörsz Rumen István és Küllös Imola kezdte meg a közköltészeti anyag szisztematikus feltárását és elemzését. Munkájuk során számos tanulmány, könyv látott napvilágot, a *Régi Magyar Költők Tára* XVIII. századi sorozatában két vaskos kötetnyi szövegkiadás is megjelent, és elindult egy évkönyvszerűen megjelenő könyvsorozat is.²⁹ Az egyre gazdagodó alap kutatások nyomán, úgy tűnik, a közköltészet létező poétikai tradícióként épül be szép lassan az irodalomtörténeti hagyományba.

A rendi költészethez hasonlóan a közköltészetnek is vannak reprezentatív funkciói, csak éppen nem a nemesi életformák alkalmához és nem a rendi reprezentációhoz kötötten, sokkal inkább egy-egy kisközösség igényeihez és szokásaihoz, belső viszonyrendszeréhez alkalmazva. E látszólagos hasonlóság azonban egy mélyen fekvő töréspontot takar a két költészeti világ között: a közköltészet – bár esetenként reprezentatív funkciói is vannak – jóval kötetlenebb műformát jelent, mint a rendi költészet termékei. Például a mai napig is forgalomban lévő vőfélyversek jóval kötetlenebb és változatosabb formában és hangnemben celebrálják az ifjú párt, mint a rendi költészet *epithalamiumai*.

A közköltészet azonban nem csupán az alkalmisága miatt maradt rejtve oly sokáig az irodalomtörténészek (és a folkloristák) tekintete előtt, hanem azért is, mivel alapvető közege a kéziratos kultúra. Így a közköltészet kincsei kéziratos énekeskönyvekben, kószá papírlapokon, egybegyűjtött kolligátumokban vagy éppen gazdasági feljegyzések között megbújva hagyományozódtak. Művelői a korabeli írástudók alsó és középső rétegeiből kerültek ki, többnyire diákok, köznemesek, lelkészek, vers-

²⁹ A fontosabbak: STOLL Béla, *Közösségi költészet – népköltészet. Megjegyzések a XVII. századi szerelmi lírához*, ItK 1958/2–3., 170–176.; *Közköltészet, I., Mulattatók*, s. a. r. KÜLLÖS Imola, munkatárs Csörsz Rumen István, Balassi, Budapest, 2000.; *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, összeáll. STOLL Béla, Balassi, Budapest, 2002².; KÜLLÖS Imola, *Közköltészet és népköltészet. A XVII–XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szüzsé- és motívumtörténeti vizsgálata*, L'Harmattan, Budapest, 2004.; *Közköltészet, II., Társasági és lakodalmi költészet*, s. a. r. CSÖRSZ Rumen István – KÜLLÖS Imola, Universitas, Budapest, 2008.; Csörsz Rumen István, *Szöveg szöveg hátán. A magyar közköltészet variációs rendszere (1700–1840)*, Argumentum, Budapest, 2009.; *Doromb. Közköltészeti tanulmányok*, I., szerk. Csörsz Rumen István, reciti, Budapest, 2012.

kedvelő mesteremberek, s csak igen ritka esetben főurak (ez persze nem jelenti azt, hogy csupán az a társadalmi réteg élvezte a közköltészet kötetlenebb világát, aki azt létrehozta, ismerünk a közköltészetért rajongó arisztokratákat, lásd például a műgyűjtő Jankovich Miklóst). A közköltészet anyagából valamennyi megjelent ugyan nyomtatásban, ám ott is inkább a populáris irodalmi regiszterben: ponyvakiadványokban, kalendáriumokban. Ezen kívül a 18. század végétől kezdve, amikor először megjelent az igény a népköltészet gyűjtésére, megjelentek olyan gyűjteményes kötetek, melyek tudatosan állították egybe az akkor még népinek tekintett költészeti anyagot (így egymás mellé került népi, régi és populáris), illetve voltak olyan próbálkozások is, melyek magasabb költészeti regiszterek felé közelítették ezt az anyagot. Az előbbire a legismertebb példa Pálóczi Horváth Ádám énekeskönyve, az *Ő és új mint-egy ötöd-félszáz énekek*, ahová paraszti eredetű dalok is beférkőzhettek.³⁰ Utóbbira például hozhatjuk Versegly Ferenc *Magyar Aglája* című gyűjteményét, melyben előbb egy verstani tanulmányt olvashatunk, majd gátlás nélkül kerülnek egymás mellé neoklasszicista költemények és közköltészeti szerelmi dalok.³¹

A közköltészet annyiban hasonlít a népköltészetéhez, (1) hogy e versek sokszor énekelt versek voltak, (2) hogy a közösségi használat miatt a szerzőség kevésbé volt fontos, (3) hogy terjedése során könnyen igazították hozzá a szöveget vagy akár a dalt új helyzetekhez, hangszerekhez. Ennek következtében a közköltészet leggyakoribb műfaja a dal, s ezen műfajon belül különböztethetünk meg különböző almfajokat (tematikai és formai szempontok alapján). E többnyire dalformájú versek jellegzetes témái igen tág területet ölelnek fel a mulattatóktól, lakodalmi versektől kezdve a panaszdalokon és kalendáris ünnepek megverselésén át egészen érzékeny, és olykor bizony trágár szerelmi dalokig. A dallamkövető verseket egy közösség szabadon felhasználta a maga céljaira, át- és újraírta azokat, így a versek alkotója a legtöbb esetben nem meghatározható, s ha volt is egy-egy versnek eredetileg azonosítható szerzője, a kéziratos másolások során nemcsak hogy elveszett ez az információ, de alkalmasint a vers is úgy átalakult, hogy szerzője fel sem ismerte volna.

Csörsz Rumen István a közköltészet terjedését egy alkalommal a rendező-pályaudvarhoz hasonlította: tehervagonok érkeznek, egyes szállítmányokat leszednek egy vonatról, várakozik néhány évet, évtizedet, sőt évszázadot a rakomány, hogy újból feltehessék egy másik vonatra. A forgalom folyamatos, a rakományok cseréje zajlik: lelopják, kölcsönkérik a vonatról, átteszik egy másik szerelvényre. A közköltészetben Csörsz két alapelvet különít el: a *variogenezis* és a *topogenezis* elvét. Az előbbi azt

³⁰ A kéziratos énekeskönyv 1813-as kiadásának kritikai kiadása: *Ötödfélszáz énekek. Pálóczi Horváth Ádám dalgyűjteménye az 1813. évből*, s. a. r. BARTHA Dénes – KISS József, Akadémiai, Budapest, 1953. Lásd ehhez KÜLLÖS Imola, *Pálóczi Horváth Ádám és a néphagyomány = Magyar Arión. Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádám műveiről*, szerk. Csörsz Rumen István – HEGEDŰS Béla, rec.iti, Budapest, 2011, 305–317.; Csörsz Rumen István, „*ki magam tsinálmányja, ki másé*”. *Közköltészet és írói program Pálóczi Horváth Ádám Ötödfélszáz énekek (1813) dallamaihoz* = Uo., 319–346.

³¹ *Magyar Aglája, avvagy kellemetesen mulató nyájaskodások különbféle versnemekben*, [kiad. VERSEGLY Ferenc], a Kir. Magyar Univers. betűivel Eggenberger József Pesti Könyvárosnak költségre nyomtatott, Budánn, 1806. Versegly mintájával egy német sorozat szolgálhatott: *Agläia. Jahrbuch für Frauenzimmer*, szerk. N. P. STAMPEEL, Hermann, Frankfurt am Main – Heidelberg, 1801–1803.

jelenti, hogy a közköltészet darabjai között akár több változatban is fennmaradhattott ugyanaz a költemény, ám a variánsok között nem feltétlenül állapíthatunk meg értékbeli különbségeket. Ez több okra is visszavezethető: egyfelől sok esetben a variánsok leszármazási útja nem rendezhető el egy sztemmában, mivel a szövegeket, szövegdarabokat több vonatról is összeszedték, egy vonatot több kocsi bontottak, egy vagon nem is feltétlenül emeltek át egyben, hanem csak a rakomány egy-egy darabját emelték ki, sőt gondos vasúti alkalmazottak akár változtathattak is a rakomány szerkezetén, súlya megmarad, állaga, állapota azonban változik. A topogenezis voltaképpen azt a retorikai eljárást jelöli, mely lehetővé teszi a variánsok e képzését: azaz bizonyos szövegszegmensek azon képességét, hogy valamilyen mintára (ami lehet akár tematikus, akár topikus, akár metrikai, sőt akár zenei is) létre lehessen hozni belőlük újabb és újabb variánsokat.

A közköltészet a rendi költészethez is több tekintetben hasonlít. Mindkét tradíció hosszú évszázadokon át alakuló és változó, ám a legtöbb esetben egészen az antikvitásból származó toposzkészletből építkezik, az irodalmi hagyományt egyfajta példatárként használják, s költészetük értéke abban mutakozhat meg, hogy mely költői alkalomhoz mely poétikai eszközt veszik elő, s hogy az egyes toposzokat mennyiben képesek az adott szituációhoz kapcsolni. Ez a közös nemzetközi formakincs biztosította a költészeti tradíciók nyelvek közötti átjárhatóságát is. A közköltészet nyelvileg rendkívül vegyes, a Kárpát-medence nyelvi sokszínűségét tükrözi, bár a rendi költészethez képest jóval kisebb, elenyésző a latin nyelvűség aránya. A 18. század végén megfigyelhető verstani váltás itt is megfigyelhető: a 18. század közepétől kezdődően a közköltészetben a Balassi-strófa kezd visszaszorulni, s a helyére nagyrészt a német költészet hatására újabb (elsősorban heterometrikus és heterorímes) strófa-típusok lépnek.

A két regiszter közötti átjárás a másik irányból is érzékelhető. A kamarai tanácsos Amadé László verseiben szabadon variálta a közköltészet és a rendi költészet ismert témáit és toposzait: írt katonaeóket (*A szép fényes katonának...*), házasság-síratót (*A házasság által elvesztett szabadságnak megsíratása*), számos szerelmes verset, melyek többnyire a trubadúrköltészetből ismert ostrom–hódítás allegórián alapultak, s írt vallásos-meditatív költeményeket is. A dallamra írott versek topikus kincsét gazdag hangszimbolikán alapuló sorokkal és virtuóz rímeléssel díszíti (például *Tallala, fallala, jókedvem vagyok...*). Szabadon kever össze egymással magyar, cigány, szlovák és olasz szavakat, inkább hangzásukra, semmint jelentésükre ügyelvén (*Lila moja lila...*). Talán nem véletlen hát, hogy Amadénak, aki maga is igen sokat merített saját kora közköltészetéből, versei igen gyorsan kedvelt vándordarabjai lettek a közköltészeti hagyománynak (s nem csak magyar nyelven!), miként az is figyelemre méltó, hogy nyomtatásban nem az – olykor bizony szókimondó – versei jelentek meg, hanem vallásos énekeinek gyűjteménye (*Buzgó szívnek énekes fohászokodásai*, 1755).³² A 18.

³² B. AMADE László, *Buzgó szívnek énekes fohászokodásai*, Nyomtatott Kurtzböck György Typogr. Betüivel Bagner-Gassen névű utzában Hof-Glseris Névű házban, Bétsbe, 1755. A szerző összes költeményének kritikai kiadása: AMADE László *Versai*, s. a. r. SCHILLER Erzsébet – AJKAY Alinka, Balassi, Budapest, 2000.

század közepének eseteit bőségesen lehet gyarapítani későbbi példákkal. Csokonai Vitéz Mihály költészetében nem egyszerűen vonzódott a közköltészethez, de verseinek bizonyos csoportjai úgy terjedtek, mintha közköltészeti darabok volnának (s talán mondhatjuk: azok is voltak), de még egy olyan költő közköltészeti vonzalmái is könnyedén beláthatóak, mint az irodalom addigra stabilizálódó intézményeinek csúcsán álló Arany János.³³

A közköltészet tehát egyaránt tartalmaz a rendi költészettel és a népköltészettel rokonságot mutató elemeket. Egy másik hasonlatot idézve, ezúttal Küllös Imolától véve azt, a közköltészet olyan, mint a fizikai kísérletekben a közlekedőedény. Az U alakú edény alsó része össze van kötve, s ily módon az egyik csőbe betöltött folyadék a másikba is átfolyhat, s a különböző csövekbe töltött folyadékok egymással elvegyülhetnek.³⁴ *Per analogiam*: a népköltészet és a rendi költészet felől érkező impulzusok a közköltészetben érintkeznek egymással. E hasonlat egy olyan modellt leírására szolgál, mely nem választja el élesen egymástól az elit és népi kultúrát, az arisztokratikus és populáris regisztereket, nem a népibe lesüllyedő kultúrjavakra utal (mint egykoron Horváth János tette),³⁵ hanem ehelyett dinamikus, folyton alakuló és egymással szoros interakcióban lévő kulturális regisztereket állapít meg. Küllös itt Peter Burke elméletét adaptálja, aki elit, folklorikus és populáris kultúrát különböztetett meg, s ezek interakcióját feltételezte. Burke – és a nyomában Küllös – azt tételezik, hogy a 18. század volt az a fordulópont, ahol az elit kultúra mintegy kivonult a populáris kultúrából, elmélyítve ezzel a két regiszter közötti szakadékot.³⁶

A közlekedőedény modellje kapcsán (a költészet egyéb regisztereihez való viszony kapcsán) újra lehet gondolni a népköltészethez és a műköltészethez való kapcsolódást. Hogy nem minden folklór, ami szóbeli; hogy nem minden folklór, ami nem része a magaskultúrának (ha egyáltalán van értelme e kontextusban magaskultúráról beszélni); hogy nem minden folklór, ami variálódik; hogy nem minden folklór, aminek nincs egyetlen szerzője; hogy a folklórszövegek nem feltétlenül mutatnak meg egy szellemi ősállapotot Stoll Béla, Küllös Imola és mások kutatásai után talán már nem szükséges bizonygatni. A kölcsönhatás érzékelésén túl az azonban továbbra is nyitott kérdés, hogy milyen módon zajlott a folklór, az elit és a populáris közköltészet közötti összjáték. A Csokonai Vitéz Mihály költészetéből vett példák ugyanis azt mutatják, hogy e kulturális regiszterek között nem egyszerűen filológiaiilag kimutatható kapcsolatok formájában jön létre interakció, hanem az anonim és névvel is rendelkező szerzők tudatosan nyúltak e hagyományokhoz, s nem is biztos, hogy olyan éles különbséget érzékeltek e megszólalási módok között, mint azt mi utólag tesszük. Miként a – nevezük most így jobb híján – elit költészetben az egyes poétikai fogások, műfaji tradíciók alkalmazása bizonyos szabályokhoz kötött, így a köz-

³³ Lásd SZILÁGYI Márton, „Alkalmatosságra írott versek”, *avagy vidám férfikompániák humora. Csokonai, Arany és a közköltészeti hagyomány*, Bárka 2003/5., 53–62.

³⁴ KÜLLÖS, I. m., 19.

³⁵ HORVÁTH JÁNOS, *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfigig*, MTA, Budapest, 1927.

³⁶ PETER BURKE, *Népi kultúra a kora újkori Európában*, ford. BÉRCZES Tibor, Századvég – Hajnal István Kör, Budapest, 1991, 323–326; KÜLLÖS, I. m., 23.

költészet poétikai formáinak elővétele is magától értetődően következik abból, hogy az adott alkalom mit kívánt. Csörsz Rumen István a témáról írott kismonográfiájának talán az egyik leginspirálóbb megállapítása éppen az alkalmiság újradefiniálásának igényében jelenik meg. Szerinte ugyanis nem a névtelenség a közköltészet meghatározó jegye, nem is feltétlenül a műfaji sajátosságokban kell látnunk e hagyomány leglényegét (bár természetesen azért vannak műfaji kötöttségek is), hanem abban a paradoxonban, hogy – szemben az elit költészettel – a variogenezis és topogenezis elveiből következően a közköltészetben a vers nem rögzül egyetlen alkalomhoz, miközben természetéből fakadóan a vers konkrét társadalmi használata több konkrét alkalomhoz köthető. Esküvői rigmusokat, tréfás köszöntőket írtak professzionális versszerzők is (a 18. század bővelkedik ilyen költeményekben), e művek sokszor mérítenek ugyan a közköltészet formáiból, ugyanakkor e versek sajátossága éppen az, hogy nem vihetők át egy másik alkalomra, nem lehet benne a neveket egyszerűen kicserélni más nevekre.

Mindez társadalomtörténeti problémákhoz vezet el, jelesül ahhoz a nehezen megválaszolható kérdéshez, hogy kik és mikor használták e verseket. A közköltészet kutatása érzésem szerint e ponton rendezi át a leginkább a 18. századi kutatásokat. Példának okáért már az alapvető korszakfogalmak is újraíródnak, ha az irodalom társadalmi használatára is tekintettel vagyunk. A 18. századi közköltészet a kitégülő íráshasználat, a bővülő olvasni tudás, a nyomtatási kultúra fellendülése révén gazdag forrásanyaggal látja el a kutatót, ugyanakkor e forrásanyag vizsgálata azt is láthatóvá teszi, hogy a felvilágosodás kulturális programjai a század második felében nem érintik ezt a hagyományt, mely egészen a 19. század derekáig töretlenül működik. Újragondolandó e tekintetben a kézíratos és nyomtatott kultúra viszonya is, hiszen e hagyományban – mivel a nyomtatás rögzíteni igyekszik egy adott változatot – a kézíratosság, ha nem is feltétlenül értékesebbnek, mindenesetre otthonosabbnak tűnik.

A közköltészet kutatása mindemellett szorosan kapcsolódik egyéb történeti kutatásokhoz. A történeti néprajz mellett említhetjük a toposzkutatásokat, a zenetörténetet vagy a történeti verstant. E sajátos hagyomány szövegfogalma ugyanis nemcsak nyitottságában tér el a 19. század óta használatos fogalmaktól, hanem abban is, hogy megértéséhez számot kell vetnünk e szövegek működését meghatározó társadalmi-praktikus sajátosságokkal is. Nem pusztán arról van szó, hogy az irodalom más művészeti ágakkal párhuzamosan értelmezhető, hanem inkább arról, hogy e műalkotások nem is értelmezhetőek egykönnyen ezen egyéb részterületek nélkül. Csörsz és Küllös meggyőző példák sorát vonultatja fel annak igazolására, hogy egy-egy vers-tani képlet vagy valamilyen dallam már önmagában is jelentéssel ruházhatja fel a költeményt – függetlenül attól, hogy az előadás során pontosan milyen szöveggel hangzik az el. Ez azt mutatja, hogy a szövegnek dallam és metrika nem egyszerűen járulékos része, hanem a variánsokban létező szöveg fogalmába komplex módon mintegy beépül a szövegről való egyéb tudásunk is.

A közköltészet kutatásának és a szövegek kiadásának persze megvannak a maga korlátai. Megállapíthatunk ugyan összetartozó szövegcsaládokat (a kritikai kiadás ezek köré szerveződik), de így egymás mellé kerülnek különböző időpontokban kü-

lönböző területeken használt szövegek (olykor különböző nyelven is íródtak ezek), s a rokonsági fokok és a nemzedékek leszármazása már igen nehézkes. Épp a használati kontextus tűnik el a háttérből, ami pedig talán a legfontosabb (akár esztétikai) hatástényezője e verseknek. E szövegek szerzői a legtöbbször ismeretlenek, a jobbára kéziratos énekeskönyvek lejegyzőiről sem mindig tudunk nyilatkozni, az pedig már végképp ingoványos kutatási terület, hogy vajon miért pont azt a változatot és miért pont az énekeskönyv azon lapjára másolták be scriptorok. (Az így fennmaradt szövegek éppen akkor és éppen ott használatban voltak vagy máshol hallotta? A népszerű szövegeket jegyzeték fel vagy épp ellenkezőleg, amit mindenki ismer nem érdemes feljegyezni? Mennyiben befolyásolta a dolgot a lejegyző személyes értékítélete?)

A közköltészet fogalmának bevezetése a 18. századi irodalom történetének leírásába nem csupán egy újabb költészeti típust állapít meg és rendez az eddig meglévő poétikatörténeti kategóriák mellé, hanem egy olyan poétikai rendszertan körvonalait sejteti, melynek alapján újragondolandónak mutatkoznak az olyan irodalomtörténeti kategóriák, mint például a rokokó költészet, a mesterkedő költészet vagy akár a diákköltészet. Az újragondolás igénye a közköltészet működéséből és értelmezési lehetőségeiből fakad: ezen csaknem elfeledett poétikai tradícióhoz az irodalom egészen más fogalma szükségeltetik, mint amelyet az irodalomtörténet-írás eddig használt.

A közköltészet a 19. századi költészetben zárványszerű jelenségnek tűnik: az intézményesülő irodalmi élet nem igazán foglalalkozik vele, s ha szóba is hozza azt, akkor sem dicsérőleg. Nemrégiben Szilágyi Márton bizonyította, hogy amikor Kölcsey Ferenc a *Nemzeti hagyományok*ban arról ír, hogy „a való nemzeti poézis eredeti szikráját a köznépi dalokban kell nyomozni”,³⁷ idézett referenciáinak jelentős része közköltészeti szövegekre utal. Nincs meg (vagy legalábbis nem nyert még éles kontúrokat) Kölcseynél az népiről való képzet, amely a későbbi évtizedekben az orális hagyományban élő „eredeti” népi kultúrában kereste a magyar költészet „hagyományait”.³⁸ Kölcsey – mint ismeretes – negatív következtetésre jut: a pórdalok többsége „nem egyéb mint üres, íztelen rímjáték, mely miatt a legidegenebb ideák egymással öszvefűzetnek”.³⁹ Ami a számunkra fontosabb, az a Kölcsey érvelés mögötti előfeltevés: a közköltészet Kölcsey számára a magyar költészet szerves, de alapvetően értéktelen része. Az itt induló, a közköltészet kanonikus rangját visszavonó folyamat a népköltészet kutatásának fellendülésével még tovább folytatódik, s a közköltészet teljesen eltűnik az intézményesülő irodalmi életből.

E kirekesztődés azonban jószerivel strukturális probléma, mivel a 19. századi költészet éppen a közköltészettől veszi át egyik legfontosabb témáját és az azzal járó poétikai és létszemléletet. A költészet különböző hagyományai között éppen a köz-

³⁷ KÖLCSEY Ferenc, *Nemzeti hagyományok* = Uő. *Összes művei*, I., s. a. r. SZAUDER József – SZAUDER Józsefné, Szépirodalmi, Budapest, 1960, 517.

³⁸ SZILÁGYI Márton, *A „pórdal” státusza a Nemzeti hagyományokban = Szívből jövő emlékezet. Tanulmányok Kölcsey Ferenc Nemzeti hagyományok című írásáról*, szerk. FÓRIZS Gergely, rec.iti, Budapest, 2012, 95–113.

³⁹ KÖLCSEY, I. m., 518.

költészet volt az, amely évszázadokon keresztül igen nagy teret engedett a szubjektivitásnak: a szerelmi dalok, a gúnyolódó versek, a mulattatók értelemszerűen emberi érzésekről számolnak be. Ahogy a 19. században a modernizálódó (elit) líra szubjektivizálódik, úgy szorul háttérbe a szubjektivitás mellé szerzői autoritást még nem rendelő közköltészeti hagyomány.

3) A vallásos költészet

E két poétikai tradíció mellett létezik egy vallásos tradíció is. Semmiképpen sem szeretném alábecsülni e hagyomány poétikai és eszmetörténeti hatásait, s ha kevesebbet írok a vallásos énekköltészetről, akkor az részben saját kompetenciáim, de nagyobb részt a kutatások hiányára vezethető vissza.

A barokk és a felvilágosodás közötti váltást az eszmetörténeti szakirodalom igen gyakran a laicizálódás folyamatában ragadta meg. Bíró Ferenc a felvilágosodás irodalmáról írott monográfiájának bevezetésében nem véletlenül lesz éppen az a kiindulópont, hogy a 18. század második felétől az erkölcsstani irodalom egyre kevesebb vallási megfontolást, s egyre több világi bölcselkedést tartalmazott.⁴⁰ E kétségtelenül létező trendet igen gyakran kötik hozzá két folyamathoz: egyfelől a (protestáns etika utilitarista elveit mélyen átérző és mindeközben egyre inkább szubjektivizálódó) polgárság térnyeréséhez, másrészt világiasabb vallási mozgalmak, elsősorban a pietizmus térnyeréséhez, valamint az egyházak politikai helyzetének megingásához (melynek olyan nagy szimbolikus eseményei történtek, mint például VI. Piusz pápa 1782-es bécsi útja vagy Napóleon 1804-es császárrá koronázása VII. Piusz pápa jelenlétében). Nagy hatású irodalomtörténeti példát említve: Gerhard Sauder az érzékenységet a felvilágosodás kontextusában a polgárság felemelkedéséhez és a pietizmus etikájának szekularizációjához köti.⁴¹ Ám érdemes e területen óvatosnak lenni: érdemes megfontolni Szilágyi Márton figyelmeztetését, aki az egyházi értelmiség laicizálódásának, az állam szekularizációjának és az egyén vallásgyakorlásának jelenségeit társadalomtörténeti aspektusból szálanzáná szét és differenciálná;⁴² egy 2008-ban megjelent kötet tanulmányai pedig arra figyelmeztetnek, hogy azért sem érdemes a felvilágosodás kulcsfogalmává avatni a szekularizációt, mivel annak gyökerei jóval korábbra, a kora újkorba vezetnek vissza.⁴³

Ha el is fogadjuk, hogy a harmincéves háború után a valláshoz való viszony alapjaiban változott meg, amennyiben a vallás közösségi élménye egyre inkább individuális kérdéssé vált, s az intézményesülő társadalmi (itt: politikai és kulturális) nyilvánosság kivülre, a kényszermentes szocializáció és a magánautonómia ideálját összekapcsoló intim (családi) nyilvánosságon belülre került, még akkor sem biztos, hogy oly könnyedén léphetünk túl eszmetörténetileg az európai kulturális identitást oly

⁴⁰ BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Balassi, Budapest, 2003⁴. Lásd még e nagyszabású összefoglaló előtörténeteként: BÍRÓ Ferenc, *A fiatal Bessenyei és íróbarátai*, Akadémiai, Budapest, 1976.

⁴¹ GERHARD SAUDER, *Empfindsamkeit, I., Voraussetzungen und Elemente*, J. B. Metzler, Stuttgart, 1974.

⁴² SZILÁGYI Márton, *Vallás, felvilágosodás, irodalom. Kételyek és megfontolások*, Korunk 2009/10., 12–19.

⁴³ *Säkularisierung vor der Aufklärung? Bildung, Kirche und Religion 1400–1750*, szerk. Juliane JACOBI – Jean-Luc LE CAM – Hans-Ulrich MUSOLFF, Böhlau, Köln, 2008.

mélyen meghatározó vallási gyökereken. Pierre Chaunu nagyszabású összefoglalója sommásan csak annyit állapít meg az egyén vallási tapasztalatairól, hogy „a megszo- kás sokat számít.”⁴⁴ Vajon el lehet intézni ennyivel a kérdést? Vajon az egyéni vallá- sosság valóban csupán megkövesült maradványa egy letűnő kornak? Vagy inkább az intézményesülő kulturális rendszerek összefüggéseiben rendeződik át a helye, alakul át társadalmi funkciója? Ha az utóbbit fogadjuk el, akkor ez azt is jelenti, hogy a val- láshoz kapcsolódó kulturális, többek között az irodalmi gyakorlatok valamiképpen illeszkednek és kapcsolódnak egyéb kulturális praxisokhoz, s miként azok másutt is át- meg átjárnak egymást, itt is feltételezhetünk némi kölcsönösséget.

Csak jelzésszerűen érintenék néhány problémát.

A polgárosodáshoz kapcsolódó eszmetörténeti folyamatok a Magyar Királyság- ban és Erdélyben magától értetődően másként zajlottak, mint tőlünk nyugatabbra. Ennek két fontosabb tünetét emelhetjük ki. Egyfelől azok a mozgalmak, melyek vé- gül előmozdították a kultúra intézményrendszerének kialakulását, elsősorban a *bene possessionati* felemelkedő társadalmi rétegére támaszkodhatott, ám nem kis részben vettek részt e folyamatokban az egyházaktól érkező írástudók (akik maguk is gyá- korta tartoztak az emelkedő középnemesi társadalmi osztályhoz). Hogy a nemzeti identitás formálásában a jezsuiták igen jelentős szerepet játszottak, hogy a pálosok komoly szerepet játszottak az Akadémia alapításának előtörténetében, hogy a je- zsuita és a piarista történetírás közötti különbségek alapvető előzményei a későbbi, laikus történetírás törésvonalainak – e többé-kevésbé feldolgozott témák azt mu- tatják, hogy az egyházi „értelmiség” (ahogy a történetírásban igen gyakran megne- vezik az egyháztól érkező irodalmárokat, történészeket) komoly szerepet játszott és állást foglalt a 18. század második felének kulturális dilemmáiban, sőt alakította is azokat. Másfelől azt is érdemes megjegyezni, hogy „laicizálódásról” vagy „szekulari- zációról” szólván nem árt differenciálni, hogy éppenséggel melyik vallás, melyik egy- ház az, amiről szó van, amikor „a” vallásról beszélünk. A protestáns és a katolikus felvilágosodás közötti különbségekre utalhatunk itt – s az ennek nyomában járó historiográfiai tradícióra.⁴⁵ Arról nem is beszélve, hogy a viszonylag nagy tradícióval rendelkező zsidó felvilágosodás történetének magyar vonatkozásai még jórészt fel- táratlanok.⁴⁶

Érdemes volna az egyházak belső strukturálódását is tekintetbe venni, hiszen – mint azt például a ma már bőséggel hozzáférhető iskoladramái tradíció⁴⁷ lemér-

⁴⁴ Pierre CHAUNU, *Felvilágosodás*, ford. NAGY Géza, Osiris, Budapest, 1998, 236.

⁴⁵ A Szekfű Gyula és Mályusz Elemér közötti nézetkülönbség korszakunkra vonatkozó elemeiről lásd ERŐS Vilmos, *A Szekfű–Mályusz vita*, Csokonai, Debrecen, 2000, 47–54. Mályusz egyetemi előadásai csak nemrégiben jelentek meg: MÁLYUSZ Elemér, *Magyarország története a felvilágosodás korában*, szerk., utószó, jegyz. Soós István, Osiris, Budapest, 2002.

⁴⁶ Ritka kivételként lásd Zsoldos Jenő összefoglalását: ZSOLDOS Jenő, *A felvilágosodás német-zsidó írói és a magyar irodalom*, Neuwald Illés utódai, Budapest, 1934.

⁴⁷ A szövegkiadások: *Protestáns iskoladramák*, I–II., s. a. r. VARGA Imre, Akadémiai, Budapest, 1989.; *Minorita iskoladramák*, s. a. r. KILIÁN István, Akadémiai, Budapest, 1989.; *Pálos iskoladramák, királyi tanintézmények, katolikus papneveldek színjátékai*, s. a. r. VARGA Imre, Akadémiai, Budapest, 1990.; *Jezsuita iskoladramák*, I., s. a. r. ALSZEGHY Zsoltné – CZIBULA Katalin – VARGA Imre, Argumentum–

hetjük – akár az egyes katolikus szerzetesrendek közötti kulturális (pedagógiai, etikai, teológiai) különbségek is jól mérhetőek. Ha egymás mellé tesszük a Pázmány Péter Katolikus Egyetem rendtörténeti konferenciasorozatának impozáns kötetét,⁴⁸ szintén azt láthatjuk, hogy a rendekhez kötődő „értelmiség” tagjai igen gazdag életműveket hoztak létre a 18–19. században, ugyanakkor a rendek közötti különbségek is jól látszanak. Katolikus vonatkozásban különösen II. József idején, bizonyos rendek megszüntetése kapcsán merül fel élesen a rendek közötti különbségek kérdése. A rendektől elbocsátott, kényszerből laicizálódó „értelmiség” világi pályán való elhelyezkedése nemhogy a laikussá válást erősítette, sokkal inkább az átjárhatóságot növelte a szerzetesi pálya és egyéb írói-tudósi életpályák által preferált írásművek műformái között.

A fentiek tükrében nem meglepő hát, hogy hamisnak bizonyulhat az a kép, mely a háttérbe húzódó, „reakciós” papságot a haladó világi értelmiséggel állítja szembe. A 18. század végének prédikációirodalmát tanulmányozó Lukácsi Zoltán arra a következtetésre jutott, hogy a katolikus liturgikus hagyományba szervesen beépültek azok a viták, melyek a felvilágosodás körül zajlottak.⁴⁹ Még ha ezekből a szövegekből inkább védekező álláspont sejlik is fel, s inkább írhatjuk körül e prédikátori gyakorlatot a konzervatív felvilágosodás⁵⁰ jellemzőivel, két dolog akkor is szembeötlő. Egyfelől a katolikus hívek hétről-hétre a templomban tájékozódhattak bizonyos aktuális vitákról és álláspontokról, másfelől a katolikus papság (legalábbis a prédikációit ki is nyomtató vezető réteg) meglehetősen tájékozottnak mutatkozott bizonyos kérdé-

Akadémiai, Budapest, 1992.; *Jezsuita iskoladrámák*, II., szerk. VARGA Imre, s. a. r. ALSZEGHY Zsoltné – BEREZC Ágnes – KERESZTES Attila – KISS Katalin – KNAPP Éva – VARGA Imre, Argumentum–Akadémiai, Budapest, 1995.; *Piarista iskoladrámák*, I., s. a. r. DEMETER Júlia – KILIÁN István – KISS Katalin – PINTÉR Márta Zsuzsanna, Argumentum–Akadémiai, Budapest, 2002.; *Piarista iskoladrámák II.*, s. a. r. CZIBULA Katalin – DEMETER Júlia – KILIÁN István – PINTÉR Márta Zsuzsanna, Argumentum–Akadémiai, Budapest, 2007.; *Ferences iskoladrámák*, I., Csíksomlyói passiójátékok, 1721–1739, s. a. r. DEMETER Júlia – KILIÁN István – PINTÉR Márta Zsuzsanna, Argumentum–Akadémiai, Budapest, 2009.

⁴⁸ *A ferences lelkeség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára*, I–II., szerk. ŐZE Sándor – MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert, PPKE BTK – METEM, Piliscsaba–Budapest, 2005.; *A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig*, szerk. SZILÁGYI Csaba, PPKE BTK, Piliscsaba, 2006.; *A domonkos rend Magyarországon*, szerk. ILLÉS Pál Attila – ZÁGORHIDI CZIGÁNY Balázs, PPKE BTK – METEM, Piliscsaba–Budapest, 2007.; *Decus solitudinis. Pálos évszázadok*, ŐZE Sándor közreműködésével szerk. SARBAK Gábor, Szent István Társulat, Budapest, 2007.; *Der Paulinerorden. Geschichte, Geist, Kultur*, szerk. Gábor SARBAK, Szent István Társulat, Budapest, 2010.; *A Ciszterci Rend Magyarországon és Közép-Európában*, szerk. GUITMAN Barnabás, PPKE BTK, Piliscsaba, 2009.; *A piarista rend Magyarországon*, szerk. FORGÓ András, Szent István Társulat, Budapest, 2010.; *Örökség és küldetés. Bencések Magyarországon*, I–II., szerk. ILLÉS Pál Attila – JUHÁSZ-LACZIK Albin, Metem, Budapest, 2012.

⁴⁹ Kutatási programja: LUKÁCSI Zoltán, *Szószék és világosság. A magyar katolikus prédikáció a 18–19. század fordulóján = Prima manus. Tanulmányok a felvilágosodás korának magyar irodalmából*, szerk. KESZEG Anna – VADERNA Gábor, Ráció, Budapest, 2008, 61–73. A szerző frissen megjelent monográfiája: LUKÁCSI Zoltán, *Szószék és világosság. A magyar katolikus prédikáció a felvilágosodás korában*, Győri Egyházmegyei Levéltár, Győr, 2013.

⁵⁰ A fogalomhoz lásd J. G. A. POCCOCK, *Konzervatív felvilágosodás és demokratikus forradalmak. Amerika és Franciaország esete brit perspektívából*, ford. HORKAY HÖRCHER Ferenc = *A koramodern politikai eszmétörténet cambridge-i látképe*, szerk. HORKAY HÖRCHER Ferenc, Tanulmány, Pécs, 1997, 223–242.

sekben (például a kortárs természetjog bizonyos elemeit be is építették gondolkodásukba). A mindennapi vallásgyakorlásnak csak az egyik fontos eleme volt a templomba járás. Az írástudók képzése is szorosan kötődött az egyházakhoz, így azok a világi „értelmiségiek” is részesültek egyházi képzésben, s részletesen megismerkedhettek az egyházak körüli kulturális gyakorlatokkal, akik maguk később nem az egyházi pályát választották. Az iskolai szocializáció csak egy része volt a rendi társadalom vallási kultúrájának. Elsősorban a protestáns egyházaknál a világi elem is rendkívül erős: Berzsényi Dánielnek nemcsak az egyik legjobb barátja egy evangélikus superintendens (Kis János), de édesapja kissomlyói evangélikus gyülekezet felügyelője,⁵¹ vagy említhetjük a valláshoz ellentmondásos módon viszonyuló Kazinczy Ferencet, aki az újhelyi református gyülekezet főgondnoka volt.⁵²

Ha közelebb lépünk szűkebb tárgyunkhoz, a költészet történetéhez, akkor ezen összefüggések fényében kijelenthető, hogy a vallásos költészeti tradíció a harmadik olyan hosszú ideig életképes és működő tradíció, mely alapjául szolgálhatott az intézményesülő irodalmi nyilvánosság újabb irodalmi tradícióihoz.

Érdemes megemlíteni azt az irodalomtörténeti közhelyet, hogy a régi magyar irodalomból örökölt bibliafordítások, énekes- és zsoltároskönyvek meghatározó erejűek voltak az irodalmi nyelv történetében. Mindez nem pusztán kulturális háttért jelentett, de egy olyan nyelvi alapot is, mely ugyanúgy áthatotta Arany János, mint Ady Endre költészetét. E szövegek jelentős része nem ekkor és nem itt született, nem ekkor fordították, adaptálták őket, mégis használatban maradtak. Kérdés marad persze, hogy az olyan verses művek, mint például az ökumenét támogató Guzmics Izidor bencés szerzetes *A buzgó kereszténységnek számára készített éneke* 1819-ből⁵³ mennyiben tekinthetők egy folytonos irodalmi tradíció szerves részének, hiszen igen nehéz megítélni, hogy az irodalmi termelést folytató egyháziak tipikus aktorai-e a rendszernek, vagy éppenséggel kivételként tarthatók számon. Nem egyedi eset azonban Guzmicsé, aki több költészeti hagyomány nyelvét is megszólaltatta. Benyák Bernát vagy Baróti Szabó Dávid például össze tudta egyeztetni a rendi költészet művelését és az egyházi irodalom termelését (igaz, utóbbit inkább prózában gyakorolták),⁵⁴

⁵¹ Lásd A kis Somlyói Evangyélika Ekklesiának Protocolluma, mellyben annak eredetét, fel-állítását, nevelkedését Lelki-Pásztorai, Inspectorai, Kurátorai és Oskola Mestereinek változásokat, Temploma, Parochiája, Oskolája és Arva-Háza építéseit Visitáltatását, Conventje Végezéseit, Oltárja, Orgonája és egyébbb belső készülleteinek meg-szerzéseit, Hagyományyait, Számadásait, Examenje Conspectusait, Oskola rend szabásait, a Közönséget illető Levelezéseit, és egyébbb Történeteit a mostan élőknek és következőknek tudományokra a mennyire meg-tudhatta le írta 's iratta HRABOWSKZY György ugyan azon Ekklesiának Lelki-Pásztora Kis Somlyón 1797 X 19. PIM Kt, Növ. n. sz. 2007/41/1 16.

⁵² CZIFRA Mariann, *Kazinczy ideális vallása. A valláskritikai szolamok háttere az 1810-es években* = „Et in Arcadia ego”. *A klasszikus magyar irodalmi örökség feltárása és értelmezése*, szerk. DEBRECZENI Attila – GÖNCZY Monika, Kossuth Egyetemi, Debrecen, 2005, 224–240.

⁵³ [GUZMICS Izidor.] *A' buzgó kereszténységnek számára készített énekek*, Streibig Leopold' betűjével, Győrben, 1818. (Az énekeskönyv még két kiadást megért.) Guzmics ezen kívül zsolnárfordítással is foglalkozott: *Zsolnárok*, [ford. GUZMICS Izidor], Esztergami K. Beimel Jós., Pesten, 1832.

⁵⁴ Lásd HERNÁDY Zsolt, „A' hazámnak fel-szenteltem fogytomig az én életem”. *Benyák Bernárd hazafias költészete = A piarista rend Magyarországon...*, 469–496.; HUBERT Ildikó, „Amíg ártatlan szerzetem el nem esék...” (Baróti Szabó Dávid) = *A magyar jezsuiták küldetése...*, 271–284.

Pázmándi Horvát Endre, pázmándi plébános még 1832-ben is magától értetődően illeszti össze rendi-reprezentatív, érzékeny-neoklasszicista és vallásos költeményeit.⁵⁵

A vallásos költészet termékei jelentős mértékben kapcsolódtak hozzá a rendi költészethez. Nem véletlen ez, hiszen az egyházi (liturgikus) események maguk is bizonyos tekintetben reprezentatív társadalmi események lehetnek. A másik oldalról: bizonyos reprezentatív társadalmi eseményeknek szükségszerűen van vallási oldala is. Egy temetés, egy esküvő, egy keresztelő, egy áldozás – megannyi vallási gyakorlat, melyeknek alkalmasint kísérőszövegei lehetnek a rendi költészet és a vallási költészet termékei. Nem véletlen hát, hogy e vonatkozások némileg össze is kuszálódnak (tovább akadályozva, hogy a vallásos költészet önálló tradíció jellegét öltse). Jellemző példaként idézhetjük a sárospataki énekkar verstermését, mely javarészt halotti énekeket tartalmaz, melyeket a pataki diákok egy-egy környékbeli nemes úr, esetleg egy elhalálozott diáktársuk vagy professzoruk temetésére szereztek és tudomásunk szerint elő is adtak.⁵⁶ Nem lényegtelen, hogy az énekkar rekonstruálható tagjai utóbb lelkipásztori hivatást töltöttek be a környéken. Hasonló határterületen mozognak a beiktatási költemények. Különösen a katolikusok jeleskedtek e téren: püspöki beiktatásokról zavarba ejtően sok nyomtatott forrás áll rendelkezésre.

B) A hosszú hagyományok átalakítása

A 18. század második felétől kezdve ezen poétikai hagyományok kezdenek elmozdulni. A változási folyamatok mögött két ösztönző erő áll: egyfelől a külföldi minták meghonosításának egyre erősödő igénye, másfelől az újabb társadalmi-kulturális kihívásokra adott válaszreakciók. Az előbbi eset elsöre talán radikálisabbnak tűnik, amennyiben élesebb váltás mutatkozik meg a korábbi tradíciókhoz képest, ugyanakkor már most érdemes arra felhívni a figyelmet, hogy a legtöbb esetben a költészet komolyabb funkcióváltozása mögött sokkal lassabb formanyelvi változások állnak. Azaz a rendi költészet és a közköltészet által hagyományozott formakincs (nemkülönben a vallásos énekköltészet hagyománya) hosszabb távon is részese és kísérője lesz az újabb és újabb trendeknek.

Az egyes újabb hagyományok társadalmi beágyazottsága is eltérő lehet. Az eddig tárgyalt hosszú hagyományok olyan társadalmi gyakorlatokhoz kötődtek, melyekkel szinte mindenki találkozott, aki valamilyen szinten részese és résztvevője volt a társadalom kulturális alrendszerének. Az újabb – már inkább a nyomtatott közegben hagyományozódó és működő – poétikai hagyományokhoz már nem feltétlenül férhettek hozzá ilyen széles társadalmi rétegek. Később, csak a 19. század folyamán alakul ki a „nemzeti irodalom” iskolai oktatásának gyakorlata, mely újfent hasonló tapasztalatok részesévé tudja tenni a társadalom szélesebb rétegeit. Az irodalomtörténet-írás intézményesülésének folyamata azonban azt is eredményezte, hogy

⁵⁵ PÁZMÁNDI HORVÁT Endre, *Kisebbségi költemények*, Esztergami K. Beimel József tulajdona, Pesten, 1832.

⁵⁶ *Poétai gyűjtemény*, Öszveszedte NAGY József, A' S. Pataki Éneklőkar' mostani Igazgatója. I–II. kötet, Nyomtatott. Nádaskay András által, S. Patakon, 1813. A kérdés monográfiája nem tud e kötetekről semmit: ORBÁN József, *A sárospataki énekkar története*, Steinfeld Béla, Sárospatak, 1882.

miközben az irodalom mint a nemzeti identitás egyik meghatározó eleme egyre szeresebben épült be a kulturális emlékezetbe, azonközben ez egy egyre szűkülő kánon segítségével volt csak lehetséges. A továbbiakban az eddigieknél mégis rövidebbre foghatom mondandómat, amennyiben a most következő poétikai tradíciók szakirodalmi némileg gazdagabb és – ez sem utolsó szempont – frissebb. Elegendő hát a szakirodalom bizonyos megállapításait felidézni, miközben a viszonyítási rendszerem, vizsgálatom fókuszja szükségszerűen torzít majd azon a képen, mely a szakirodalomban esetenként kirajzolódott.

1) A versújítás

A rendi költészet és a közköltészet kapcsán is említettem, hogy a 18. század végére nagyfokú verstani gazdagodással számolhatunk. Az összetettebb strófaképletek, a finomodó (most már szinte kizárólag hangtani s nem szintaktikai) rímelés persze nem jelentenek önmagukban fejlődést, csupán kísérőjelenségei egy több évszázados verstani folyamatnak.⁵⁷ E változási folyamat különös kulminációs pontja a Négyesy Lászlótól versújításnak nevezett irány a 18. század utolsó évtizedeiben.⁵⁸ A nyelv verstani fejlesztése azért nyert különös jelentőséget, mivel a versújítás hívei úgy gondolták, hogy a nemzet ereje annál nagyobb, minél erősebb nyelv áll a rendelkezésére, amelynek segítségével kultúráját gyakorolja, s a nyelv erejének legfontosabb próbaterepe az irodalmi nyelv kimunkálása. Ha tehát a magyar nyelv alkalmasnak mutatkozik például az időmértékes verselés klasszikus formáinak adaptálására, ebből nem kisebb dolog következik, mint az, hogy a magyar nyelv és ezáltal a magyar kultúra az antikvitás klasszikus kultúrájához mérhető. Nem véletlen hát, hogy az irodalomtörténet-írás a leggyakrabban deákos költőkként nevezik meg a versújítókat.⁵⁹ Ám mivel legalább ennyire ide tartozik a Ráday-nem meghonosítása, s az akörül zajló viták, némileg igazságtalan volna kizárólag a „deákos” mérték megújítására koncentrálnunk.

Erre az összefüggésre számtalan példát lehetne hozni a 18. század végéről, ám ha program szintjén el is fog halványulni a 19. századra a versújítás, az érvkészet még sokáig hasonló marad. Hogy a magyar nyelv ügye és annak adaptív képessége mily szorosan összekapcsolódott, jól látszik abból, ahogyan gróf Dessewffy József érvelt a 19. század elején. A gróf *Bártfai levelek* című levelregényének egy versbetétjéről vitatkozott Döbrentei Gáborral, s egy prozódiai kérdésben amellet állt ki, hogy az *a* határozott névelő a magyar verselésben legyen inkább rövid. A magyar versnyelv a mai napig képes hosszúnak érzékelti a határozott névelőt (Dessewffynek tehát nem adott igazat az utókor, s a verstani hagyomány továbbra is érzékelt a névelők nyelvtörténeti múltját), ugyanakkor az érvelés rendkívül tanulságos: „Tanult és tudós Olaszoknak,

⁵⁷ KECSKÉS András, *A magyar verselméleti gondolkodás története a kezdetektől 1898-ig*, Akadémiai, Budapest, 1991, 125–203.

⁵⁸ Lásd NÉGYESY László, *A mértékes magyar verselés története. A klasszikai és nyugat-európai versformák irodalmunkban*, Kisfaludy Társaság, Budapest, 1892. Tegyük hozzá, hogy Négyesy maga nem, inkább az utókor teszi kulcsfogalomná a versújítás fogalmát. Lásd KECSKÉS, *I. m.*, 125.; BÍRÓ, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, 250–279.

⁵⁹ Lásd az ún. „klasszikus triász” munkáit összefoglaló kötetet: *Deákos költők*, I., RÁJNIS, BARÓTI SZABÓ, RÉVAI versei, kiad. Császár Elemér, Franklin-Társulat, Budapest, 1914.

Ángolyoknak, Frantziáknak szavallottam én elő Olasz országban, Magyar hat lábú verseket [ti. hexametereket], láttam, mibe' ütköztek meg. Ott jöttem erre az ideára [ti. arra, hogy a névelő inkább rövid], olvastam neki az után a' valóságos helyeztetési 's ejtési prozódia szerint, általam készített mértékes Magyar verseket, és nem a' magam, de nyelvem' ditsősségére mondhatom, hogy a' Magyar hangmértékes folyásátul elragadtattak, holott egygyetlen egy szót sem értettek talán egyébaránt igen tsekély érdemű verseimbül. Egy más útazó, a' ki német születésű vala, Klopstock Mésziaszszából szavallott el nekik Német hat lábúakat, azokat sem értették. Némelylyek a' halgatók között mosolyogának, fejeket tsóválák, az Olaszok pedig mindnyájan borzadoztak. Engedelmet kérek valamennyi költönktül, de elhihetik, hogy hibáznak, mikor egy rövideden ejtendő szótagot hosszúnak mérnek a' verselésben, vagy viszzont, mert a' poéta nem változtathatja, vagy a' fül, vagy a' hat lábú vers természetét, hanem neki kell magát ahoz alkalmaztatni a' rövid a' minden jel nélkül a' hosszút pedig kihagyottjellel írni annyit tenne mint vagy ott pauzát azaz szűnő perczet mérni a' hol nints vagy azt a' mi nem hallik, tehát nevelésnek tetszenék kihagyó jelet tenni oda, a' hol inkább foglaló jegy kellene, íródjék hát a' rövid a' kihagyó jellel, a' hosszú a pedig, mely nem ékeztetik, foglaló jellel, így a' Míg ezt ha nem veszik a' Magyarok a' hol az a hosszú – z-ét kell mellé tenni mert tsak a' kemény ajkúak tarthatják a' magában írtt a betűt mindég hosszúnak, és jobb a' hosszú a' betűt némelykor egy z^{vel} kéményíteni az ejtésben, mint a' gyakran rövid a^t mindég hosszsan ejteni."⁶⁰ A túlbonyolított verstani gondolkodás az egyszerűsítés igényével született: többféle ejtést különböztet meg – ráadásul ezeket a különbségeket a helyesírásban is érzékeltetné az aposztróf eltérő használatával – azért, hogy a hangzást és a helyes felolvasást még folyékonyabbá tegye. A verstani részletkérdés mögött azonban nemzeti büszkeség rejlik: Dessewffy nem egyszerűen a nyelvszokás pártjára helyezkedik itt (mint általában szokott), de egyenesen azt állítja, hogy a magyar nyelv hangzásánál fogva fölötte áll a többi nemzetnek. Ez szerinte nemzetiségtől függetlenül eldönthető, *consensus eruditorum* alakulhat ki, amennyiben egy – természetesen művelt – társaság előtt valaki olyan nyelven deklamál, melyet a társaság tagjai nem is ismernek. A nyelv ereje tehát nemcsak instrumentális használatában rejlik, de hangzása, verstani potenciálja önmagában hordozhat bizonyos nagyságot.

Az 1780-as évek *prozódiai vitái* (Baróti Szabó Dávid és Rájnis József között) e szemléleti keretben értelmezhetőek. Ma már némi döbbenettel figyelhetjük e viták eldurvuló hangnemét, hiszen a felek a legtöbb kérdésben, ha tetszik, az alapokban egyetértettek s a fenti példához hasonló apróságoknak tűnő elemeken vitáztak. A magyar nyelvnek a nemzeti művelődést befolyásoló hatása azonban mindvégig magától értetődő volt, miként azt is mindahányan elfogadták, hogy az antikvitas kultúrája

⁶⁰ Gróf Dessewffy József Döbrentei Gábornak, Szentmihály, 1818. október 10. MNL P91 10. cs. 75. 26r–31v. A levél többször is megjelent: 1. Gróf DESSEWFFY József *bizodalmas levelezése* KAZINCZY Ferenczcel 1793–1831, II., kiad. KAZINCZY Gábor, Heckenast Gusztáv, Pest, 1862, 286–320.; 2. FERENCZY József, *Gróf Dessewffy József levelei Döbrenteihez*, Figyelő 1884, 218–228.; 3. Gróf Dessewffy József Kazinczy Ferencnek, Szentmihály, 1818. október 4. = KAZINCZY Ferencz *Levelezése*, XVI., 1818. *Április 1. – 1819. December 31.*, s. a. r. VÁCZY János, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1906, 3647. lev., 180–191. Az idézet az eredetileg elküldött levél kéziratából származik.

állt az emberiség történetében legközelebbi viszonyban magával a természettel. E viták a 19. századra némiképp elültek, bár a fenti példa is bizonyítja, hogy konkrét kérdésekben újból és újból felmerülhetett a verstani újítások ügye. Kazinczy Ferenc és baráti köre igen gyakran futott bele verstani problémákba, ám azok már nem egy versújítási, inkább egy nyelvújítási vita részletkérdései lettek. Annyi mindenesetre biztosan állítható, hogy a klasszikus triász tagjai (Révai Miklós, Baróti Szabó Dávid és Rájnis József) nem az elsők voltak ugyan, akik időmértékes formákat használtak magyar nyelven, de ők azok, akik az időmértékes formákat lírai anyanyelvűvé tették.

A versújítás tehát nem mint önálló hagyomány öröklődött a 19. századra, hanem inkább mint a nyelvről való gondolkodás eltérő megközelítéseinek ütközési terepe. A verstani újítás lehetőségei egyre korlátozottabbnak tűntek fel, miközben az újabb verstani szabályok és a hozzájuk kapcsolódó újabb (elsősorban időmértékes) versformák egyre inkább elterjedtek. A verstani újítási törekvések a 19. századra inkább műfaji újítási törekvésekként éltek tovább. Farkas Károly például vegyes műfajú kötetében, mely javarészt fordításokat tartalmaz, 1805-ben a szonett és a románc meghonosítására tesz kísérletet.⁶¹ A versújítás igazi jelentősége azonban nem is csak a formák meghonosításának kérdésében áll, hanem abban, hogy egészen új funkciót képzeltek el az irodalomban. Számukra ugyanis a művészeti (irodalmi) gazdagság már egy nemzet nagyságának fokmérője, s ilyenformán az irodalmi kérdések is idegenül hangzanak a korábbi társadalmi használati módok közegében.

2) Íróbarátok

Bíró Ferenc a felvilágosodásról írott nagymonográfiájában a most tárgyalandó irodalmi csoportot óvatosan így írja körül: „a nemesi irodalom Orczy [Lőrinc] és Bessenyei [György] körül kibontakozó újabb fázisa”,⁶² majd pedig korábbi monográfiájának⁶³ címéhez tér vissza, amikor így jellemzi őket: „Bessenyei és íróbarátai”.⁶⁴ Az irodalomtörténet-írásban gyakran visszatérő „bécsi testőrírók” megnevezés valóban pontatlan: nem mindenki volt Bécsben, nem mindenki volt testőr, de a csoport tagjainak nagyobbik részére mindkettő igaz volt, még ha nem is feltétlenül egy időben. Toldy Ferenc óta van így felértékelve Bécs szerepe, hiszen az ő elbeszélésében a 18. század végének irodalmi kultúrája nem magyar gyökerekből táplálkozott, hanem külföldi minták után tájékozódott, s a bécsi udvar franciás műveltségének adaptációjaként láttatja e csoport munkásságát. Van ebben valami: ezen írók a rendi költészetből indultak, majd egy udvari, reprezentatív világba kapcsolódtak be, ugyanakkor az utóbbi időszak irodalomtörténeti kutatásai a német nyelvű rokon folyamatokra is rámutattak.⁶⁵

⁶¹ *Mulatságok*, kiadta FARKAS Károly, Landerer Anna Bötűivel, Budán, 1805.

⁶² BÍRÓ, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, 65.

⁶³ BÍRÓ, *A fiatal Bessenyei és íróbarátai*.

⁶⁴ Például az imént idézethez képest egy lappal később: BÍRÓ, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, 66. Az íróbarátság fogalma nyilván Horváth Jánostól származik: HORVÁTH János, *Kisfaludy Károly és íróbarátai*, Művelt Nép, Budapest, 1955.; HORVÁTH János, *Berzsenyi és íróbarátai*, Akadémiai, Budapest, 1959.

⁶⁵ Lásd LABÁDI Gergely, *A magyar episztola a felvilágosodás korában. Média- és műfaj történeti tanulmány*, L'Harmattan – Magyar Irodalomtörténeti Társaság, Budapest, 2008.

A rendi költészethez való közelséget annál is inkább erősnek érezhetjük, mivel formai, poétikai tekintetben szinte semmi különbség nem mutatkozik ahhoz képest, s még csak nem is feltétlenül a versek tartalma, filozófiai mondanivalója tér el a korábbiakhoz képest. Az egyes alkotók ugyanis nagyon hasonló poétikai megoldásokkal igencsak eltérő filozófiai véleményeket fogalmaztak meg többnyire elmélkedő vagy elmélkedésbe torkolló életképszerű költeményeikben. Báró Orczy Lőrinc libertinus húrokat pengető költészete (mely a társadalmi fejlődés garanciáját leginkább a luxus minél teljesebb körű elterjesztésében látta), a vele társalkodó és vitatkozó Barcsay Ábrahám boldogságfilozófiája (mely a boldogságot nem az élvezetekben elmerült világban, hanem a mindent leromboló idő próbáját kiállt belső értékekben leli fel), Ányos Pál érzékenységtana (mely az érzékenységet a külvilág befogadására való fogékonyságban jelölte meg) vagy Bessenyei György elképzelései arról, hogy az ember valójában egy örömszerzésre törekvő gépezet – ezek szinte összeegyeztethetetlen álláspontok. Mi köti hát össze e szerzőket? Az, hogy e költészeti paradigma mögött egy előfeltevés áll: a költészet nem pusztán a rendi reprezentáció eszköze, hanem olyan médium, melynek segítségével a művelt társasági ember a gondolkodását csiszolhatja, próbára teheti, s melynek segítségével a hamis, s ily módon veszélyes eszméket leleplezheti, a helyes mederbe terelheti. A költészetnek tehát nem formakincse, nem tudatosan vállalt filozófiai álláspontja változott meg, hanem e költészet nagy újdonsága a *társalgás* maga.

Az íróbarátok kedvelt műfaja az episztola volt, melyek sorozatából köteteket rendeztek egybe.⁶⁶ A verses levélváltások közül volt, ami meg is jelent, de többségüket nemesi levéltárak őrizték meg. Az episztola egyszerre mutatta be a művelt társasági élet erény- és viselkedéstanát, s a versek – és nyilván olvasásuk – által a lélek érzékenysége, a művelődés iránti fogékonysága csiszolódhatott, s ennek révén a tudomány – melynek a világot előmozdító erejében szentül hittek – fejlődhetett. Ezért lesz a számukra oly fontos a társalkodás mellett az „elme” (annak ellenére, hogy költészetük és filozófiájuk egyáltalán nem mondható racionalistának), a társaság, a szalon, a város mint közösségi tér, vagy az e terekben társalkodás során formálódó barátságok. „Engemet *Lorentzó*, téged *Jong* üldöz / Tudod, hogy a *Humor* egymástól különböz” – írja Bessenyei egy versében Barcsaynak.⁶⁷ Edward Young művére (*The Compilant: or, night thoughts*), illetve annak fiktív olvasójára utal, önmagukat szerző és a beszélgetőpartnere helyére képzele. Nem Young – amúgy Magyarországon igen népszerű és nagyhatású⁶⁸ – művének teológiai vonatkozásai szerint pozicionálja hát önmagukat, hanem a beszélgetés ténye lesz ismét fontos. A humor – akárcsak az oly gyakran használt elme kifejezés – a csizoltság politikatörténeti szótárából származik. Eszerint az elme és a humor révén lehet képes a társasági ember arra, hogy meg-

⁶⁶ Erről lásd LABÁDI Gergely, *Bevezetés = Barátságos mulatozások. Episztologyűjtemények az 1770–1780-as évekből*, s. a. r. LABÁDI Gergely, Universitas, Budapest, 2012, 11–26.

⁶⁷ BESSENYEI György, *Barcsay Kapitánynak, Béts, 1772. március 20.* = *Barátságos mulatozások*, 42. A költemény eredetileg a *Bessenyei György társasága* című kiadványban jelent meg 1777-ben.

⁶⁸ Young magyarországi hatástörténetéhez lásd FEST Sándor, *Angol irodalmi hatások hazánkban Széchenyi István fellépéséig*, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1917, 82–88.

felelő távolságot tartson a rögzült szokásoktól, a rajongástól vagy éppen a rossz erkölcsöktől. Ezek a garanciái annak, hogy a jó társaság tagjai a valódi erények birtokába jussanak, még ha nem is értenek egymással egyet.

Az ízlését folyamatos társalgás útján csiszoló úriember képzeete még viszonylag sokáig, legalább a 19. század közepéig tetten érhető a magyar politikai eszmetörténetben,⁶⁹ az episztola műfaja is sokáig létezik. Az íróbarátság irodalmi hagyománya azonban igen gyorsan elenyészik, s csak nyomokban él tovább. Kováts Sámuel csákvári lelkész például még a 19. század elején is költőkkel társalkodik, bár azt nem tudni, hogy címzettek (Baróti Szabó Dávid vagy Virág Benedek) társalkodtak-e vele költőileg;⁷⁰ Berzsenyi Dániel verseinek második kiadásához egy episztolákat tartalmazó ciklust csatol.⁷¹ A jelentősége e hagyománynak nem is annyira szórványos továbbélésében áll, mint inkább abban, hogy az irodalom létrehozásának és olvasásának társadalmi célját gondolta újra. Ez a cél már nem egy politikai üzenet közvetítése, nem egy vallási tapasztalat hozzáférhetővé tétele, nem is egy reprezentatív alkalom díszítése, s nem egy kisközösségi alkalom kommunikációjának elősegítése – a költészet itt az egyén nevelésére és önnevelésére szolgál. A cél tehát közösségi marad, ám egy közösség csak az egyének kiművelésén keresztül, az egyének erényeinek csiszolása révén lehet erős és maradhat fenn. A költészet tehát eszköz, melynek segítségével ezen társasági erények formálódhatnak, s ugyanakkor a költészet maga is létrehozza e társasági erényeket. Ami figyelemre méltó: a költészet történetében talán itt először lesz a vers önmagában és önmagáért értékes.

A 19. századra e poétikai tradíció inkább a konkrét nevelésre vonatkozó szereplehetőségekről való beszédként húzódik át, s nagyrészt visszatagozódik a rendi költészet keretei közé. E költemények a tudós hazafi szerepe és e szerep értelmezései körül forognak, többnyire iskolai közegben születnek, valamely reprezentatív alkalomra (egy tudós tanár érkezik, visszatér, meghal stb.).⁷² Ezen alkalmi jellegű szövegek azonban már nem társalkodóak, nem is a kölcsönös figyelemre épülő barátság szövi át őket, hanem az erényekre bölcsességük útján nevelő tanítók iránti tisztelet.⁷³

3) A mesterkedők

A mesterkedő megnevezés eredetileg pejoratív megnevezés volt alkalmi költők egy csoportjára, ám mivel helyettesítésére még jobbat nem találtak ki, mi is maradhatunk ennél a megnevezésnél. Annál is inkább, mert az elnevezés megmutatja azt a funkció-

⁶⁹ TAKÁTS József, *Modern magyar politikai eszmetörténet*, Osiris, Budapest, 2007, 19–21.; BODROGI Ferenc Máté, *Kazinczy arca és a csiszoltság nyelve. Egy önprezentáció diszkurzív háttere*, Debreceni Egyetemi, Debrecen, 2012, 63–137.

⁷⁰ KOVÁTS Sámuel, *Levelek 's más versek*, Eggenberger József könyvárosnál, Pesten, 1805.

⁷¹ BERZSENYI Dániel' Versei, kiadta egy kalauz Értekezéssel megtoldva barátja HELMECZI Mihály, Második, meg bővített kiadás, Trattner János Tamásnál, Pesten, 1816.

⁷² A tudós hazafi szerepéről lásd DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek. Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában*, Universitas, Budapest, 2009, 55–61.

⁷³ BALLA Károly, *Örömvers nagyságos, tekintetes, tudós Kelemen Imre úrhoz, midőn hosszas betegsége után bőszt tanítását először hallani szerentsés volt a' magyar ifjuság. Egy alázatosan tisztelő tanítványa által*, Trattner Máttyás' betűivel, Pesten, 1813.

váltást, mely a költészet társadalmi szerepében a 18–19. században végbement. Talán éppen azért lettek e költők a kissé pejoratív megnevezés alá vonva, mivel bizonyos tekintetben túlléptek mind a rendi költészetten, mind a közköltészetten, másfelől azonban mégsem annyira, amennyire a modern költészet felől elvárható lett volna.⁷⁴

Ismeretes, hogy az elnevezés Arany Jánostól származik, aki saját népies irodalmi programját szem előtt tartva, rendkívül kemény szavakkal becsmerli e csoportot. Hosszabban idézem Aranyt: „Közvetlen Csokonai előtt, alatt és után verselők hosszú sorát halljuk zsi bongani, mely az akkor előtérben álló iskolák egyikéhez sem szegődve, sőt úgy látszik, tudomást sem véve róluk, haladt a népszerű köznapiság széles, poros országútján. Azon iskola volt ez – ha ugyan iskolának lehet mondani – mely egyenest a »poetica classisok« napi és heti gyakorlataiból cseperedett fel. Önteni a verset valamely feladott tárgyról, mint: »az év négy szaka« – »a reggel« – »az égő ház« – »a zivatar« – »a középszer« – »a fősvényiség« – »a hivalkodás« – stb. vagy valamely »patrónus« nevenapjára örvendő, halálakor gyászéneket enyvezni össze, többnyire latinul, de olykor kivételesen magyarul is: ez volt a költészet műhelye, a költői hivatás criteriuma, hol az, ki a többi felett ügyesség, könnyűség által kitűnt – kivált ha még azonfelül tanuló társait s a disznótorokat is tudta mulattatni furfangos vagy priapi versekkel – már az iskola falai közt megnyerte a felavató olajt; kilépvén pedig már előre némi nimbus várt rá az illető társas körökben, melyek ízlése nem kívánt jobbat. Mi természetesebb, mint hogy az ekkép némi hírre kapott egyén folytatá, amit anyiak ítélete szerint nem »invita Minerva« kezdett vala: leírásai, elmélkedései, tréfái, köszöntői még egyre biztosították számára a tapsot: így lett a Mátyásiak, Pócsok, Láczaik hada, így a minden kar és rendbeli »lagzisok«, kiknek népszerűsége egy Kazinczy homlokát nem engedé a méltó babérhoz jutni. Ekkép rajzott fel nálunk egy verselő csoport, mely a művészet legkisebb öntudata nélkül mesterkedik vala, melyet irodalomtörténetünk népiesnek mond, de a melyre inkább népszerű nevezet illik. Mert se tudva s készakarva, se ösztönszerűleg nem járt az úton, mely a szó elfogadott jelentése szerint a »népies« alatt értődik: nem hozá be irodalmunkba a népi eszméjárt, nem költészetének naiv frissességét, melyen, mint a Reineke Fuchs-ról mondja valaki, még érzik a mező s erdő illata – nem a benső, lényeges költői formát, a külsők közül is leginkább csak azt, ami úgyszólván negatív (mint a mértékhiány), nem erélyes, ruganyos rövid nyelvét; szóval sem a Nibelungen sem Goethe népiességét. A mi őket e nevezetre jogosítaná, az legfőlebb a nyelvnek minden erőszaktól, idegen behatástól ment szókötése, mely a hétköznapi népéletben is megvan – egy-két versalak, mint az erősen tagolt magyar alexandrin, használata s ebben a közép- s vég-spondeusra eső rhythmus; bizonyos talpraesettség az egyes mondatokban (olvassd pl. Mátyási »Vén szűz«-ét) s az a két-három népdal, melyhez leereszkedtek: de másrésztől semmi törekvés náluk, hogy a népnyelv virágait szedjék föl; ritkább, ünnepiesb, hatályosb szófordulatait tegyék sajátjokká; eszményítési módját (mert van ám!) kövessék; benső, teljes idomaira szert tegyenek. Ellenben örömet affektálják a tudós színezetet; nem a »népből«, nem a »népnek« írnak, hanem azon diákos középsz-

⁷⁴ Az alábbiak nagy mértékben támaszkodnak Mezei Márta megfigyeléseire: MEZEI, I. m., 126–155.

tály számára, mely érti, megtapsolja ovidiusi célzásait, fogékony bőszerű reflexióikra, velük élte meg a koronázási, főispán-beiktatási ünnepélyeket, melyek egyik sallangja az ő legújabb költeményök is, kacag mosdatlan tréfaikon s pipaszó mellől szedett élceiken, bámulja furfangos rímeiket: a csattogó leoninust, az egy magánhangzóval kisütött egész poemát, a csupa azonos de különböző értelmű szavakból álló sorvegeket (‘víg asztal’ = ‘vígasztal’), a dísz-asztalosi technikával két-három szóból összegyalt kadenciát s több efféle furcsaságokat. Így népszerűek voltak, mit se a francia csín behozásában fáradó, se a klasszikai költészet formáit s nyelvfordulatait utánzó iskoláról nem mondhatunk, de még a Kazinczyval feltörekvő új irányról sem, melynek közönsége jóformán egy kisdud írói csoportra szorítkozik vala. E népszerű iskola s mai verselőink tömege közt lehetetlen némi hasonlatot észre nem vennünk.⁷⁵

E sokat idézett sorokat talán azért érdemes újraolvasni, mivel az abban foglaltak nem egy ponton némileg árnyalásra szorulnak – legalábbis, ha komolyan vesszük a költészet eddigiekben vázolt felosztását. Aranyak persze igaza van: e költőknek nem sok köze van a népiességhez. Hogy mennyire voltak „népszerűek”, a tekintetben már lehetnek kétségeink – bár az tudvalévő, hogy már kortárs ellenfeleik, elsősorban Kazinczy Ferenc és barátai, ezt állítják. Hogy learatták volna Kazinczy elől a költészeti babérokat, szintén kérdéses: vajon többen olvastak volna Kazinczyt, ha nincs mesterkedő költészet? A legnagyobb gond azonban mégiscsak az, hogy Arany több, általam elválasztott költészeti hagyományt ugyanannak a jelenségnek a részeként érzékel – miközben az idézett szerzők egy része (Mátyási József, Poóts András) valóban mesterkedő.⁷⁶ Így a népiességhez való tétova közeledésként érti a közköltéssel való kacérkodást, valószínűleg a diákköltéssel való kapcsolat feltételezése is innen ered (holott a diákköltészet inkább a közköltészet körébe tartozik), vagy a beiktatásokra készített ünneplő versek sorát is ide sorolja, holott az a rendi költészet hagyományán belül jelenik meg. Ezen összevonásból származik aztán Arany talán legnagyobb tévedése – azt állítja, hogy ez a csoport „a művészet legkisebb öntudata nélkül mesterkedik vala”. A helyzet ugyanis az, hogy ha valami megkülönbözteti a mesterkedőket elődeiktől, az éppen a művészi öntudat rendkívül magas foka. Az a sajátos helyzet állt hát elő, hogy miközben egy írócsoport megnevezése Arany János nyomán lett közkeletű, manapság már egészen más költészeti jelenségek leírására használjuk megnevezést.

A mesterkedők alkalmi költők, akik követik a rendi költészet alkalmi, reprezentatív jellegét, ugyanakkor e reprezentativitás egy-egy kisközösség lokális identitásformáihoz kapcsolódik. Nem alkotnak hát olyan szoros, egymással társalkodó-vitalkozó csoportot, mint a versújítók vagy az íróbarátok. Költészetük társadalmi közege, témáik a közköltészethez is igen közel sodorják őket. E költészeti irány mégsem válik sem a rendi költészet, sem a közköltészet részévé – újdonsága abban rejlik, hogy az alkotók költői öntudata igen erős volt, s ezáltal a költői szerep újragondolására is sor

⁷⁵ ARANY János, *Irányok* = ARANY János, *Prózai művek*, II., 1860–1882, s. a. r. NÉMETH G. Béla, Akadémiai, Budapest, 1968, 158–159.

⁷⁶ Kivéve Lázai Szabó Józsefet, aki rendkívül vegyes életművet hagyott maga utána. Írt a rendi hagyományban, írt vallásos verseket, de megérintette a hamarosan tárgyalandó neoklasszicista költészet is.

kerülhetett. A mesterkedők – nevük is erre utal – mesterséggént űzik művészetüket, költészetük többnyire ünnepek és mulatságok kontextusában születik, de azért, hogy e poéták a legtöbbször nyomtatásban is megjelentették műveiket, el is emelték a megverselt alkalomtól versüket. A nyomtatott forma egyre nagyobb erejét jelzi, hogy miközben a közköltészet és a rendi költészet alkalmi jellege megmarad, a legtöbb mesterkedő versnek konkrét címzettje is van, ugyanakkor e versek nyomtatása egyszerre biztosíthatta a halhatatlanságot a költőnek és megverselt személynek (a mesterkedők megjelent kötetei ezért is vannak oly gyakran magyarázó lábjegyzetekkel teletűzdelve). Másfelől ezen alkalmi-ünnepi költészet feladata egyre inkább a szórakoztatás lett, így a poétikai eszköztár folyamatos gazdagodását figyelhetjük meg. Ezért van az, hogy a mesterkedőket inkább verseiknek poétikai megformáltság, semmint társadalmi hovatartozásuk köti össze egymással: Gyöngyössi János, (Csenkeszfai) Poóts András, Édes Gergely és Kováts József református lelkészként működött, Mátyási József költészetének legtermékenyebb időszakában művelt főurak, gróf Teleki József, majd gróf Fekete János titkára volt, Molnár Borbála éppen költői hírnevének köszönhetően lehetett évtizedekig gróf Mikes Anna társalkodónője, gróf Gvadányi József több mint negyven éves katonai pályájáról visszavonulván, hatvan éves kora után lépett az irodalmi nyilvánosság elé (bár igaz, ami igaz, elképesztő termelékenységgel pótolta az elmaradt éveket: bő egy évtized alatt tizenöt kötete jelent meg), Pálóczi Horváth Ádám költészetének népszerűsége és társadalmi státusa éppenséggel egymás mellett és talán nem egymástól függetlenül emelkedett. A versírás társadalmi célja is eltérő volt esetenként, sőt a költő hírneve és elismertsége is változott aszerint, hogy a lokális kisközösségi formák a nyilvánosság mely fórumain és miként terjedtek. Gyöngyössi, Kováts, Poóts, valamint Pálóczi Horváth versei megjelentek a korabeli újságokban, hírt adván a költő tehetségéről és a megverselt eseményről vagy a megverselt személy érdemeiről, miközben verseik jelentős része megmaradt a helyi történésekhez kapcsolódó lírai alkotásoknak, melyek jó részét nem is tervezték publikálni;⁷⁷ Mátyási József – elsősorban Fekete gróf védőszárnyai alatt, s nem utolsó sorban az ő politikai céljainak is megfelelően – játékos formában fogalmazott meg politikai-ceremoniális aktusokat, míg később Kecskeméten letelepedvén a helyi, városi viszonyokat foglalta versbe (ám ezeket már nem publikálta nyomtatásban); Molnár Borbála – akit Édes Gergely egyenesen a tizedik múzsának nevezett – kedvelt műfaja az episztola volt, verseit egy-egy konkrét társalgási szituációban helyezte el, s a művelt társalgás illemrendjében tette értelmezhetővé. Molnár így szorosán kötődött mind a rendi költészethez, mind az íróbarátok köréhez, de országos hírneve és a választott műfaj lírai bensősége ki is szakította onnan (többé-kevésbé jellemző a többi mesterkedőre is a kölcsönös megbecsülésen és állhatatosságon alapuló barátság e kultusza).

A költői öntudat legfontosabb bizonyítéka és egyben garanciája a mesterkedők virtuóz formakincse. E költészet megőrzi ugyan topikus jellegét, formailag azonban illeszkedik abba a tendenciába, melyet már többször említettünk: a verstani sok-

⁷⁷ Gyöngyössire vonatkozóan a témát alaposan körbejárta KESZEG Anna, *Gyöngyössi János. Szövegek és kontextusok*, Ráció, Budapest, 2011.

színűség lesz egyre inkább jellemző. Ez igen változatos módon nyilvánulhat meg, s nemcsak a verselésben: gyakran aknázzák ki a többértelműséget, imádják a verses feladványokat, anagrammákat, ekhós versjátékokat, Édes Gergely tréfás versei között találunk olyanokat, melyeket egyazon magánhangzóra szerzett (például *Ször köntöst öltő böltshöz*),⁷⁸ Mátyási vagy Kováts rajongott a szellemes, tiszta rímekért (olyannyira, hogy utóbbit „rímkovácsnak” nevezték kortársai), Gyöngyössi a rímes időmértékes formákat (elsősorban a leoninust) kedvelte. E poétikai játékok nem feltétlenül jelentették azt, hogy e versek „komolytalanok” is egyúttal, jelzi ezt például, hogy Varjas János 1775-ben kötetnyi méretű vallásos elmélkedést jelentet meg – mai szóhasználatlál élve – „eszperente nyelven” (*Megtért embernek éneke, melyet nem régen szerzett, és egy meg-keseredett, de reménységgel teljes lélek’ képében tett-fel egy nevezetes ember Debreczenben*).⁷⁹

A mesterkedők tevékenysége jócskán benyúlik a 19. századba. Többen az említett szerzők közül még élnek ekkor (Mátyásinak például még 1821-ben is jelent meg önálló kötete,⁸⁰ s 1849-ben halt meg), s fel-feltűnnek újabb követők (például Berei Farkas András). S ha túlzás is azt állítani, amire Arany 1861-ben következtetett (ti. hogy a mesterkedők hagyománya tovább él a 19. század második felében), annyi bizonyos, hogy az a probléma, melyet a mesterkedők megjelenése jelentett, még hosszasan kísért a magyar irodalmi gondolkodásban. Miközben a mesterkedő hagyomány eredeti formájában nem él tovább, annak poétikai újításai is, és a megképzett szerep is létezik később. Előbbi nehezen mérhető: a nyelvi játékoság különböző formái azonban kétségkívül megtermékenyítőleg hatottak a magyar költészet játékos, kísérletező hagyományára (melynek mellesleg Arany János az egyik kiemelkedő követője). Az utóbbi pedig az önelvű költészetfogalom körüli viták formájában öröklődött. A dilettantizmus és a professzionalizmus létrejövő oppozíciójában⁸¹ sajátos módon éppen azért vádolják a mesterkedőket dilettantizmussal, mivel a költészet termelését professzionális módon gyakorolták. Ennek oka abban rejlik, hogy a 18. század közepén megjelenik a verset pusztán technikaként formáló, a költészetet tanult mesterséggként űző *versificator* és a múzsáktól ihletet nyerő, átszellemtől, érdek nélkül alkotó *poeta*.⁸² A mesterkedők épp e paradigmaváltás vitáinak középpontjába kerültek, amennyiben költői öntudatuk, mesterségbeli tudásuk fitogtatása, ugyanakkor konkrét megrendelésekre születő, alkalmat kiszolgáló költészetük egyértelműen a vers-

⁷⁸ ÉDES Gergely/ Enyelgésai. *Avagy Időt töltő tréfás versei. Íródtak rész szerént még az Oskolába, rész szerént Hetenyenn, rész szerént Martosonn. A Vers-Szerző költésgénn, Wéber Simon Péter betűivel, Pozsonbann, 1793. Az idézett vers: 17.*

⁷⁹ Kazinczy adta ki: VARJAS Jánosnak *É vocalisú éneke = Magyar régiségek és ritkaságok*, Kiadta KAZINCZY Ferencz, Első kötet, Mossóczy Institóris Károly’ számára, Trattner Mátyás’ műhelyében, Pesten, 1808, 181–223.

⁸⁰ MÁTYÁSI József, *A’ barátság, és annak mestersége*, Ns. Trattner János Tamás betűivel, Pesten, 1821.

⁸¹ A kérdéstről lásd RÁKAI Orsolya, *A többi néma csend. A laikus olvasás némaságáról = Laikus olvasók? A nem-professzionális olvasás értelmezési lehetőségei*, szerk. LÓRÁND Zsófia – SCHEIBNER Tamás – VADERNA Gábor – VÁRI György, L’Harmattan, Budapest, 2006, 20–31.

⁸² Erről lásd SZAJBÉLY Mihály, *„Idzadnak a’ magyar tollak”*. *Irodalomszemlélet a magyar irodalmi felvilágosodás korában, a 18. század közepétől Csokonai haláláig*, Akadémiai–Universitas, Budapest, 2001, 39–52.

faragó-*versificator* oldalra helyezte őket. Mint Arany indulatos megszólalása is mutatja, e vita jóval túlélte magát a mesterkedő költészetet, s sokáig kimutatható még a 19. században (sőt még a 20-ikban is).

E receptív sajátosságra álljon itt még egy példa. Amikor Farkas András az 1805-ös diétán többek között Dessewffy Józsefet, ekkor éppen zempléni követet is felkeresi azzal, hogy szívesen megverselné erényes jellemét némi jutalom (még az összeget is tudjuk: 10 forint) ellenében, a költői ambíciókkal is rendelkező gróf így válaszol – stílszerűen – versben:

Válasz kólduló Poetához 1805. Po'sonyban.

Desewffy Jósef én Farkast arra kérem,
Maradjon untalan Féboszban testvérem,
'S tiz forintnál többet mivel nem kap tőlem
Azért galád csúfot ne űzzön belőlem.
Tudja, hogy a' kérő 's adó Poetának
A Múzsák egyedül hanggal szolgálnának,
Halhatatlanság kell a jó vers számára,
De tiz forint is sok rekedő nótára.⁸³

4) A bárdköltészet

Az eddig tárgyalt három hagyomány igen rövid életű volt. (Nem véletlen, hogy olykor inkább az *irány* vagy a *paradigma* szót használtam esetükben.) Hatásuk inkább abban mutatkozott meg, hogy a költészetnek olyan új feladatokat szabtak, a költők számára olyan új szerepeket mutattak fel, melyek a költészet társadalmi funkciójának radikális átértelmezését jelentették. Úgy is fogalmazhatunk, hogy tüneteinek voltak ezen irányok egy lassú átmenetnek, mely a poézis társadalmi használatának átalakulására utaltak. A most következő két hagyomány már inkább be fog nyúlni a 19. századi költészetbe. Az egyik ezek közül máig fontos része a poétikai gondolkodásnak, a másik rövidebb életű ugyan, de immár teljes mértékben az önelvű költészet keretei között működik.

A rendi versírói gyakorlatban, mivel a versek megírásának alkalmait gyakorta szolgáltatták olyan események, melyek értelemszerűen politikai eseményeknek minősültek, a politikai költészet nem új keletű jelenség a 18. század második felében, sőt a közköltészeti anyagban is találhatunk számos példát politikai reflexióra. A bárdköltészet annyiban jelent újdonságot a korábbiakhoz képest, hogy a poétikai paradigmához egy önálló költői szerepmódel is társul. A hangsúly immár a költő közvetítő szerepére esik, aki művével biztosítja a hősöknek a halhatatlanságot, egy nagyobb közösség megbízásából közvetíti az élők és holtak világa között, s e felhatalmazás birtokában egyúttal műveivel ő garantálja egy közösség kulturális emlékezetét. A költő

⁸³ [DESSEWFFY József,] *Pro typo. Imus Liber*, MTAK Kt, Ms 10.229/b. Farkas András pályájának megítéléséhez lásd KNAPP Éva, *Egy hódmezővásárhelyi vándorköltő viszontagságai. Berei Farkas András élete és munkássága (1770–1832)*, Borda Antikvárium, Zebegegény, 2007.

nem a saját nevében szólal meg, nem is megbízói szándékát közvetíti, hanem – mint egy közbülső médiumként – hangot ad egy tágabb közösség kollektív akaratának. E tágabb közösség amennyire egy konkrétan megragadható embercsoport, éppen annyira absztrakt fogalom is, a versekben sokszor megjelenő, antropomorfizált haza az antik istenek mintájára egyszerre életteli hús-vér figura, ugyanakkor mintha ellenállna az időnek, s tulajdonságai allegorikus jegyekként rakódnak rá. A költő megszólalása által nem csupán a megverselt személyek és tárgyak juthatnak el a halhatatlanság birodalmába, de maga a költő is szent (akár krisztusi) küldetést teljesít, próféciaíát mond, s ezáltal a saját halhatatlanságát is garantálja.⁸⁴ A költő panteont épít, melybe a nemzet nagyjait helyezi el, ugyanakkor az az igény is megjelenik, hogy versei által egyszer majd ő is oda kerülhessen.⁸⁵

A 18. század végén aktualizált bárdköltészet igen régi hagyományokra tekinthet vissza, amennyiben részben biblikus, részben mitológiai (elsősorban az orpheusi) tradíció jól ismert mintáira támaszkodik. A szerepmódel kialakulásában nemcsak az egész Európán végigsöprő Osszián-kultusz lehetett hatással,⁸⁶ hanem a változásnak mélyebb gyökerei is lehetnek. A 18. századi patriotizmus számára a múlt példaeértékű felmutatása volt az elsőrendű cél, melynek segítségével a jogszokás által garantált rendi jogok képviselését és a sérelmek orvoslását lehetett ellátni (ezt hívja az eszmetörténeti szakirodalom az ősi alkotmány politikai nyelvének), utóbb e költészeti szerep átfordíthatóvá vált a kulturális nacionalizmusok nyelvére, mely a nemzeti sztereotípiákat olyan allegóriákként értelmezte, melynek időbeli folytonossága a jövő perspektívájába nyúlik át.

A bárdköltészet elterjedése a magyar költészetben a jozefinus évtizedre tehető. Csetri Lajos mutatta ki rendkívül problémaérzékeny tanulmányában, hogy a józsefi reformok alapvetően rendezték át az országban az udvarhoz való viszony területi és vallási kötöttségeit. A hagyományosan udvarhű, dunántúli, katolikus nemességet sértette II. József türelmi rendelete, míg az ország másik felének jobbára református értelmisége számára új karrierlehetőségeket nyitott meg.⁸⁷ A cenzúra szigorának időleges lazítása mellett e szellemi elmozdulásnak is része lehetett abban, hogy a politikai nézetek versben való kinyilatkoztatása mind radikálisabb formákban jelentkezett, s a bárdköltészeti szerep egyre erősebb kontúrokat kapott Batsányi János, Verseghy Ferenc, Szentjóni Szabó László vagy Virág Benedek költészetében.

Mindez olyanformán történt, hogy a rendi költészet által hagyományozott nemesi virtus vajmi keveset változott. A virtus különböző erények (mint például a bölcsesség, a mértékletesség, a bátorság, az igazságosság, az állhatatosság) együttállásából

⁸⁴ A szerephagyományról lásd DÁVIDHÁZI Péter, „És ki adta néked ezt a hatalmat?” = Uő., *Per passivam resistantiam. Változatok hatalom és írás témájára*, Argumentum, Budapest, 1998, 9–26; Uő., *A Hymnus paraklétoszi szerephagyománya* = Uo., 102–122.

⁸⁵ A kérdésreől lásd PORKOLÁB Tibor, „Nagyjainknak pantheonja épül”. *Közösségi emlékezet, panteonizáció, emlékezés*, Anonymus, [Budapest], 2005.

⁸⁶ Erről lásd Gabriella HARTVIG, *Ossian in Hungary = The Reception of Ossian on the Continent of Europe*, szerk. Howard GASKILL, Athlone, London, 2004, 222–239.

⁸⁷ CSETRI Lajos, *Folytonosság és fordulat a felvilágosodás kori magyar irodalomban* = CSETRI, *Amathus*, II., 214–227.

tevődik össze, s eme alapvetően neosztoikus alapokon álló etikai normarendszer legalább a 17. század óta lehetett központi eleme a rendi gondolkodásnak. Hamarosan látni fogjuk, hogy e ponton kerül egymáshoz igazán közel a neoklasszicizmus és a bárdköltészet, hiszen etikai normáikat tekintve szinte azonos filozófiai alapokon állanak. A bárdköltő annyiban mégiscsak változtat a nemesi szemléleten, hogy világgossá teszi: a becsületes hazafiak érdemdús tettei csakis az ő közvetítésével tündökölnének az örökkévalónak.

Példaként Dukai Takács Judit egy versének (*Báró Wesselényi*) zárlatát idézném fel. A vers első fele éreynkatalogusszerűen sorolja fel az idősebb báró Wesselényi Miklós érdemeit. Idáig akár a rendi költészethez is tartozhatna a költemény, de értékelhető volna a neoklasszicista költészetben (amennyiben „Szintúgy tündöklök szép, nagy lelke a testéből, / Mint a lenyugvó nap a csendes tenger tükrében”) és a bárdköltészeti hagyományban (amennyiben a virtus patrióta erényei jellemzik). A zárlat a verset azonban egyértelműen a bárdköltői hagyományban teszi értelmezhetővé, hiszen a halhatatlanságot maga a haza biztosítja Wesselényi számára, méghozzá éppen a költészet, s ily módon Dukai Takács közvetítésével:

Árpád hív unokája! – Te dicsó hazafi!
 Valódi alakjában leírni szép lelkedet
 Képes-e a halandók közül egy valaki?
 Eredj! – A halandóság nem födi el nevedet!

Honi buzgóságod, szép elméd s a tisztelet
 Elfogta szívemet, neked hódol, – néma lettem:
 Érzésem elvágja egy gyönyörű képzelet,
 S a haza csak képedet lebegteti előttem.⁸⁸

A bárdköltészet kapcsán érdemes még megemlékezni egy kiegészítő folyamatról, mely összefügg a költői öntudat növekedésével. A reprezentáció, mely korábban a rendi politikai kultúra része volt, miközben e politikai kultúra nyilvánossága is átalakul, átvált egy másik terepre: az irodalmi reprezentáció megjelenítésére. Az íróársat megszólító költemények sokasága özönli el az egyre nagyobb számban napvilágot látó nyomtatott folyóiratokat, ám itt már nem a csiszoltság diskurzusában hangzanak fel az egymáshoz szóló meleg szavak, hanem a halhatatlanságot biztosító költészet kultuszának nevében és védelmében. Nem az üzenet a fontos, hanem a gesztus: a költő azért, hogy társát megverseli, mindkettejük helyét kijelöli a magyar költészet panteonjában. Példaként említhetjük Helmeczi Mihály versét, mellyel Kazinczy Ferenc fiának születését köszönti (s önállóan is kinyomtatják).⁸⁹ Voltak olyan költők, akik az efféle tisztelgéseket aztán más területekre is kiterjesztették – minden olyan területre, ahol

⁸⁸ DUKAI TAKÁCH Judit, *Báró Wesselényi = Az én képem*. DUKAI TAKÁCH Judit válogatott versei, vál., szerk. PAPP János, Sárvár Városi Tanács, Sárvár, 1986, 31.

⁸⁹ HELMECZI Mihály, *Széphalom urához midőn Mark, Emil, Ferencz nevű első fimagzata születnék*, k. h. é. n. [1811.]

a nemzeti kultúra épül s ahol a nemzeti nagyság nagy gesztusai bemutathatóak. Pázmándi Horváth Endre például szakmányban gyártotta az efféle költeményeket.⁹⁰

5) A neoklasszicizmus

Az antik kultúra bizonyos elemeit az iskolai műveltség évszázadok óta közvetítette, az eddig tárgyalt költészeti irányok merítettek is belőle. A 18. század végén megjelenő neoklasszicizmus számára azonban az antikvitáshoz való viszony új kihívást jelentett. Több oka is volt e feltámadó érdeklődésnek, de talán a legfontosabb mind közül a görög kultúra újbóli felfedezése volt: a Török Császárságból egyre-másra utaztak a múkincsek nyugat felé, s – bár mindig is tudták, hogy létezik, mégis – egy rég elfeledett, nagy civilizáció nyomai sejlettek fel e tárgyi emlékek mögött. A neoklasszicista művészek célja az volt, hogy valamit visszanyerjenek az antik művészetből, melynek klasszicitását csodálták. (Innen származik az irányzat utóbbi évtizedekben meghonosodott elnevezése is.)

A neoklasszicizmus tehát elsősorban imitációs művészet, a költészet értékét az utánzás tárgya és mikéntje határozza meg. A kérdés már csak az volt, hogy kit és mit érdemes utánozni. A költészet végső célja minél közelebb jutni magához a természethez, azonban hogy ez miként is történhetik meg, már kevésbé volt egyértelmű. Az iskolai-humanisztikus műveltség erős hatására a rendi költészetben is bevett gyakorlat volt az antik auktorok követése, s a 18. század végétől emellé zárkózott fel a természet közvetlen megtapasztalásának igénye. Már Arisztotelész *Poétikája* is ezt írta elő, az ember kulturális hanyatlásának tudata (például Friedrich Schillernél vagy Friedrich Schlegelnél) azonban arra intett, hogy az újabb korok emberének nem is olyan könnyű hozzáférköznie a természethez, mint az volt a hajdani görögök számára. Hiszen már a rómaiak is a görögök művészetét imitálták, így egyesek (mint például Kazinczy, Kis János vagy a görögül is verselő Ungvárnémeti Tóth László) számára a görög minta követése külön értékhangsúlyokat kapott, míg a latin kultúra ehhez képest másodlagossá vált a számukra (erről lásd például Kölcsey Ferenc *Nemzeti hagyományok* című tanulmányát).

A természet utánzásának programja nem jelentette a természet pontról pontra való naturalisztikus utánzását, másolását, hanem egyfajta átsajátításként, saját tártétként foghatjuk fel. Johann Joachim Winckelmann sokat idézett tézise, miszerint a hellenisztikus szobrászat – konkrétan a *Laokoón-csoport* – „nemes egyszerűségét és csöndes nagyságát” („edle Einfalt und stille Größe”) lehet és kell az utókornak csodálni, egy olyan (neo)sztoikus etikai gondolkodásmódba illeszkedik, melynek értelmében a test fájdalomát határok között tartja a lélek nagysága. Az esztétikum éppen azáltal teszi értékessé a művészeteket, hogy a nemes lelkek ethosát képes közvetíteni, így a Múzsák és Gráciák által meghihletett költő szerepe – platonikus módon – az eszmék közvetítése. Egyfajta sajátos érzékiséget jelent mindez (maga az esztétika

⁹⁰ HORVÁT András [PÁZMÁNDI HORVÁT Endre], *Horvát Istvánhoz*, k. h. é. n.; PÁZMÁNDI HORVÁT Endre, *A Győri Nevendék-Papságnak, midőn a Pesti nemzeti Theátrumra száz forintot összeszedett, és Kultság István Úrnak béküldött. 1815.* = Uő., *Kisebb költemények*, 75–77. (Utóbbi Petrik Géza bibliográfiája szerint önállóan is megjelent. Az OSZK-ban regisztrált példány lappang.)

tudománya is az érzéki megismerés elméleteként jött létre a 18. században), egy olyan esztétikai dimenziót, mely az ember közvetlen környezetét azáltal képes meg-nemesíteni, hogy annak tárgyait és eseményeit a szépség felé emeli, átesztétizálja. Az átesztétizálás a költészeti gyakorlatban az érzelmek folyásának szabad utat engedő metaforizálást, mitológiai reminiscenciák gyakori felidézését, az antik szépség-kultusz idealizálását jelentette, amit a gyakorlati életben az érzékenység kultikus megnyilvánulásai kísérték (az olvasás közben sírva fakadó férfiatól kezdve az érzékeny barátságkultuszig).

A neoklasszicista hagyományon belül természetesen számos eltérő vonást regisztrálhatunk, a 19. század első évtizedeiben az utánzás helyett egyre inkább az ihlet és a képzelőerő lett központi probléma, a winckelmanni neoklasszicizmus ábrázolás-esztétikájának idealizáló szépségfogalma helyett pedig egyre inkább az ábrázolás természetességének, szépségének kérdése került előtérbe, s ezek után a természet utánzásának problémája már csak az egyik probléma lesz. A 19. század első évtizedeinek kritikai vitái jórészt e kérdés körül forogtak: vajon ábrázolhatóak-e bizonyos tárgyak a költészetben, mely tárgyakat mely műfajokban lehet ábrázolni, a nyelv kifejezőerejének hol vannak a határai. A neoklasszicizmus ugyanakkor mégsem hordozta a művészet önelvű felfogását magában, pusztán csak annyit állított, hogy a helyes életvitel és -mód a művészetten keresztül érhető el, s a neoklasszicista költők naivul hittek abban, hogy eme elvont szépségeszmény terjesztése mintegy magától fog a társadalmi gyakorlatra pozitív hatást kifejteni.

Ez az elvont művészeteszmény az oka annak, hogy a mitológiai utalásokkal tűzdelt költemények a mai olvasó számára viszonylag nehezen hozzáférhetőek. Egyfelől az esztétikailag megélt élet és a versek közötti szoros kapcsolat miatt, e versek olvasóinak mindig szem előtt kell tartania a versek tágabb születési kontextusát (követnie kell például, hogy az egyes mitológiai figurák képében vajon éppen kik jelennek meg), másrészt igen gyakori az, hogy e szerzők a verseikben teoretikus esztétikai célzásokot tesznek (gondoljunk csak Kazinczy epigrammakötetére, a *Tövisek és virágokra*, 1811).⁹¹ Például Kazinczy Bonaparte Napóleon és Habsburg Mária Lujza 1810-es esküvőjére írott üdvözlő költeménye, *A Nagyság és Szépség Diadalma* (mely önálló kiadványként is megjelent)⁹² egy mitológiai történetbe illeszti bele az eseményt, s ezáltal is a nagyság és szépség értékeihez kívánja azt közelíteni. E két érték nemcsak az újdonsült házások attribútuma, hanem a képvisoletükben megjelenő nagyhatalmaké is, hiszen Napóleon Marshoz és magához Jupiterhez hasonlatos, míg a szerelem istennőjeként (Cypriaként) megjelenő Ausztria maga ajánlja fel leányát. E többszörös metaforizáció eszközével Kazinczy azt a folyamatot érzékelteti, aho-

⁹¹ [KAZINCZY Ferenc.] *Tövisek és virágok*. Keves számú Nyomtatványokban, Széphalom [hátral: Nyomtat. Nádaskay András által, Sáros-Patakon.], 1811.

⁹² A költemény több változatot és kísérőtanulmányt is tartalmazó faksimiléje: REXA Dezső, *Kazinczy Napoleon és Mária Lujza menyegzőjére. Két hasonmással*, Kner Izidor, Gyoma, 1932. Kazinczy verseinek legutóbbi kiadása sajátos módon egy soha meg nem jelent változatot tesz főszöveggé. Az *ultima manus* elve valóban ezt kívánja, másfelől itt már nyoma sincs az eredeti alkalomnak: KAZINCZY Ferenc, *A Nagyság' és Szépség' diadalma* = *Uő. Összes költeményei*, s. a. r. GERGYE László, Balassi, Budapest, 1998, 63–64.

gyan az ideák szférájába lehet emelkedni. S teszi mindezt az antikizáló mitologikus allegorézis révén, ami jól mutatja azt is, hogy e feltételezett idealitás mely kulturális kódok imitálásával válhat hozzáférhetővé. Hogy ezek az ideák közel sem voltak olyan örök érvényűek, mint ahogy azt alkalmasint a neoklasszicista költők gondolták, talán épp eme vers történetével illusztrálhatjuk: miután változott a politikai helyzet a költő némileg módosított a vers szövegén. Ugyanakkor igaz, ami igaz, Kazinczy nem szándékozott lemondani életműve e jeles darabjáról, s verséhez hosszás jegyzetet fűzött, melyben részint mitológiai megoldásait magyarázza, részint megkísérli kiszakítani azt az alkalmiság vonzásköréből.⁹³

(mit kapott a 19. század?)

A 19. század sok mindent kapott. Éppen attól izgalmas e korszak költészete, hogy egymás mellett annyi minden megfér benne. Láttunk hosszú hagyományokat, melyek évszázados múlttal, kialakult toposzkészlettel rendelkeznek, s melyek mélyen benyúlnak a 19. századba. Láttunk olyan hagyományokat, melyek a költészet szerepét új társadalmi környezetbe helyezték, s olyanokat is, melyek a költő szereplehetőségeit is érintették. E hagyományok olykor oly gyorsan tűntek el, mint ahogy megjelentek, de e funkcióváltások maradandónak bizonyultak. E hagyományok ráadásul egy formálódó irodalmi intézményrendszer közegében éltek egymás mellett és keveredtek egymással, így igen változatos formációk jöhettek létre. Talán azért is érdemes elidőzni a 19. század elejének költészeténél, mivel ekkor nemcsak a modern művészet formakultúrájának alapvonalai körvonalazódnak,⁹⁴ de a költészettel kapcsolatos társadalmi gyakorlatok is jelentősen elmozdultak.

⁹³ Lásd *Uo.*, 252–253.

⁹⁴ *SZEGEDY-MASZÁK, I. m.*